

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten en @MIT, Faculteit Bouwkunde TU Delft

Redactie

prof. dr. A.F.W. Bosman,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. R. Dettingmeijer (eindredacteur),
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. K.A. Ottenheim,
dr. F.H. Schmidt,
dr. M.T.A. van Thoor,
prof. dr. D.J. de Vries (hoofdedacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RACM, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Voorlopig kantooradres:
Penningmeester KNOB
Postbus 67, 4850 AB Ulvenhout
Tel.: 0294 - 295556
E-mail: info@knob.nl
Web-site: www.knob.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7

Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 65;

€ 25 (studenten tot 27 jr) en € 50 (65+);

€ 125 (instelling etc.).

Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

Mr. W.M.N. Eggenkamp (voorzitter), mw. drs. D.H.H. Scheerhout (vice-voorzitter), mr. drs. G. Medema (secretaris),
dhr. A.P.P. Met (penningmeester), dr. P.W.F. Brinkman,
mw. drs. M. Haaksman, ir. D.G. de Hoog, drs. M. Krauwer,
mw. J.E. Oldenburger, jhr. ir. D.L. Six (leden).

Druk en Lay-out

Walburg Grafische Diensten
Postbus 470, 7200 AL Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

Charlotte J.C. Broer en Martin W.J. de Bruijn De tiende-eeuwse Heilig-Kruiskapel in Utrecht en haar relatie met Willibrord	81
Barbara Perlich en Gabri van Tussenbroek De Valkhofkapel te Nijmegen. Nieuwe gegevens over de middeleeuwse bouwgeschiedenis	90
Zeno Kolks en Ben Kooij De kerk van de Allerheiligste Drieëenheid in Oldenzaal, bekroning op het omvangrijke oeuvre van architect Wolter te Riele	101
Summaries	126
Auteurs	126

Richtlijnen voor auteurs Bulletin KNOB

Afbeeldingen omslag:

Voorzijde: *Sint-Nicolaas of Valkhofkapel te Nijmegen studieproject van de TU Berlin (foto G. van Tussenbroek 2007)*

Achterzijde: *Wolter te Riele, De kerk van de Allerheiligste Drieëenheid te Oldenzaal, interieur zijbeuk (foto P. van Galen, RACM 2007)*

BULLETIN KNOB

Jaargang 107, 2008, nummer 3

De tiende-eeuwse Heilig-Kruiskapel in Utrecht en haar relatie met Willibrord

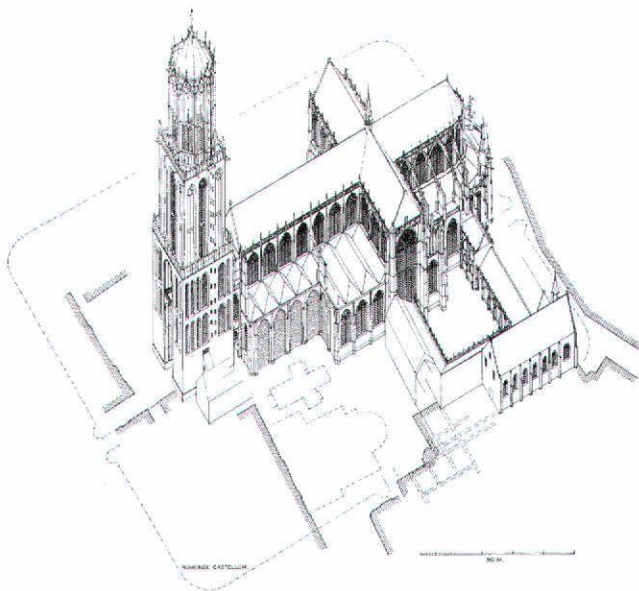
Charlotte J.C. Broer en Martin W.J. de Bruijn

Al tachtig jaar lang is er wetenschappelijke strijd gaande rond de vroegste kerkelijke bebouwing in de stad Utrecht, de kern van het gelijknamige bisdom, dat in de Middeleeuwen het grootste gedeelte van Nederland bestreek. Letterlijk en figuurlijk het middelpunt van deze problematiek is de Heilig-Kruiskapel. Letterlijk omdat dit kruisvormige gebouw in vroeger eeuwen ingeklemd stond tussen de opvolgers van de twee oudste kerkstichtingen in Utrecht: de aan Sint-Maarten gewijde domkerk en de kerk van Sint-Salvator of Oudmunster (afb. 1), figuurlijk omdat de kapel sinds de eerste opgraving in 1929 telkens weer als uitgangspunt genomen wordt bij de vraag waar de eerste Utrechtse kerken hebben gestaan. Al spoedig na het eerste archeologisch onderzoek, uitgevoerd door de archeoloog A.E. van Giffen, werd nagegaan of de Heilig-Kruiskapel een door de grondlegger van het bisdom Utrecht, de Angelsaksische missionaris Willibrord, gebouwde

kerk was.¹ Zoals bekend had deze van de Frankische hofmeier Pippijn rond het jaar 695 de burcht *Traiectum* of Trecht als centrum voor zijn missiewerk onder de Friezen toegewezen gekregen. Willibrord stichtte hier twee kerken, waarvan hij er een wijdde aan Christus Verlosser (Sint-Salvator) en de andere aan Sint-Maarten, de latere patroonheilige van de bisschop en het bisdom Utrecht. De Sint-Maartenskerk bouwde hij op de fundamenten van een kerk die eerder rond 630 gesticht was door de Frankische koning Dagobert, maar die wat later in de zevende eeuw, waarschijnlijk omstreeks 650, door de nog heidense Friezen was verwoest. Op grond van de opgravingsresultaten kwam Van Giffen tot de conclusie dat de Heilig-Kruiskapel niet gebouwd kon zijn door Willibrord, omdat zij uit de tiende of elfde eeuw dateerde.²

In 1992 kwam de Utrechtse archeoloog H.L. de Groot met de opzienbarende mededeling dat de kapel toch wel eens uit de tijd van Willibrord zou kunnen dateren. Hij verbond er tevens de conclusie aan dat het om de door Willibrord herbouwde en aan Sint-Maarten gewijde kerk zou gaan.³ Naar aanleiding van zijn suggestie vond er in de zomer van 1993 een heropgraving plaats van het oostelijk deel van de kapel, het koor en de oostzijde van de beide dwarsarmen. De resultaten van dit onderzoek werden in uitgewerkte vorm gepubliceerd artikelen in dit tijdschrift. Dit gebeurde in een speciaal themanummer, verschenen in 1994, geheel gewijd aan de eerste kerken van Utrecht.⁴

Uit de bijdragen bleek dat er een meningsverschil bestond over de vraag of het bij de kapel, als die uit de tijd van Willibrord zou dateren, om de Sint-Maartenskerk dan wel de kerk van Sint-Salvator ging. Op grond van de bestudering van al het toen beschikbare bronnenmateriaal waren wij, anders dan de overige onderzoekers, tot de conclusie gekomen dat – weer vooropgesteld dat de Heilig-Kruiskapel uit de zevende eeuw zou dateren – het hier om Willibrords Sint-Salvator ging. Volgens de middeleeuwse geschiedschrijving hebben alle Sint-Maartenskerken namelijk altijd op dezelfde plek gestaan, te weten die van de tegenwoordige domkerk.⁵ Verder heeft volgens deze historiografie Willibrord eerst een bedehuis gebouwd gewijd aan het heilig kruis, en wel naast wat genoemd wordt de verwoeste Sint-Thomaskerk van koning Dagobert.⁶ Willibrords leerling en in zekere zin opvolger

Afb. 1. Vogelvluchttekening van de domkerk voor het instorten van het schip in 1674. In doorgetrokken lijnen met arcering de huidige rooilijnen, in gebroken lijnen de omtrekken van de Romeinse burcht, de Heilig-Kruiskapel en de oostpartij van de kerk van Oudmunster (Haslinghuis en Peeters, *De dom van Utrecht*, 172).

Bonifatius heeft vervolgens omstreeks 745 naast deze eerste kerk – die in de geschiedschrijving nadrukkelijk wordt aangeduid *den iersten bedehuse des heilighen Verlossers* – een nieuwe Sint-Salvatorkerk gebouwd, de latere Oudmunsterkerk. In deze met de middeleeuwse historiografie overeenstemmende visie is dus niet de Sint-Maartenskerk van plaats veranderd, zoals andere onderzoekers tegen deze gegevens in aannemen, maar hebben er twee opeenvolgende kerken van Sint-Salvator in de Utrechtse burcht naast elkaar gestaan.⁷ Wél gingen alle auteurs van de artikelen in het genoemde themanummer ervan uit, zij het sommigen met een slag om de arm, dat de Heilig-Kruiskapel uit de tijd van Willibrord dateerde. Door de grote publiciteit die er van archeologische zijde aan de ‘vondst’ uit 1992 en de daarop gevolgde heropgraving gegeven was, wordt de kapel inmiddels vrij algemeen gepresenteerd als “het Sint-Maartenskerkje van Willibrord”. Begin 2008 werd er zelfs, ter opening van het Jaar van het Religieus Erfgoed, een kopie van de kapel in ijs op het Domplein gebouwd en voorgesteld als een door Willibrord gebouwde kerk.

Intussen was echter niet alleen de **identificatie** van de Heilig-Kruiskapel met de Sint-Maartenskerk bestreden, maar werd in 2000 in dit tijdschrift door archeoloog C.A.M. van Rooijen ook de **datering** van de kapel ter discussie gesteld.⁸ Net als destijds Van Giffen kwam hij op grond van een analyse van de opgravingsresultaten tot de conclusie dat de kapel níet uit de tijd van Willibrord dateerde maar uit de tiende eeuw. Het belangrijkste argument voor Van Rooijen waren de met behulp van de 14C-bepalingen gedateerde houtskoolmonsters die bij de heropgraving in de metselspecie van de kapel waren teruggevonden en die wezen op een datering in de tiende eeuw. Verder was ook de stratigrafie – in dit geval de hoogte van de fundering, de kapelvloer en het maaiveld rond de kapel – een belangrijk element voor een late datering en tot slot bleek de metselspecie van de kapel op een bepaalde plaats over de bovenrand van een eronder gelegen sarcofaag te zijn heen gevloeid die qua type op zijn vroegst uit de tiende eeuw kan dateren. Van Rooijen maakte bij zijn bevindingen een voorbehoud ten aanzien van de mogelijke ouderdom van de zuidelijke arm van de kapel. In dit bouwdeel werd namelijk een daaruit afkomstig houtskoolmonster gedateerd tussen 655 en 686. In dat verband is interessant dat architectuurhistoricus R. Rijntjes bij de opgraving tussen deze zuidarm en de rest van de kapel een bouwnaad had geconstateerd. In zijn artikel in dit tijdschrift uit 1994 uitte hij daarop de veronderstelling dat de zuidelijke zijarm een zogeheten *cella* uit de zevende eeuw was waaraan later de kapel zou zijn vastgebouwd. Dit laatste diende dan gezien te worden als de herbouw door Willibrord van de door de Friezen verwoeste kerk uit de tijd van koning Dagobert, waarmee dan de gelijkstelling van de Heilig-Kruiskapel met de Sint-Maartenskerk aangenomen werd.⁹

Hoewel de door C.A.M. van Rooijen bevestigde datering van A.E. van Giffen de eerder gepresenteerde opvattingen omverwerpt, is er voor zover bekend alleen door ons in geschrifte op zijn artikel gereageerd. In deze bijdrage willen we dit nog-

maals doen en een aantal vragen opwerpen – en proberen te beantwoorden – die de dateringen en toeschrijvingen van zowel Van Giffen en Van Rooijen als Rijntjes met zich meebrengen, wanneer die in het kader worden geplaatst van alle beschikbare relevante bronnen betreffende de vroege kerkenbouw in Utrecht.¹⁰ Voor de beargumentering van de door ons getrokken en hier vermelde conclusies verwijzen we in de voetnoten vooral naar onze eerder over de vroege Utrechtse kerkenbouw verschenen publicaties, omdat opname van die argumenten met alle bewijspplaatsen in dit artikel onevenredig veel plaats zou innemen.

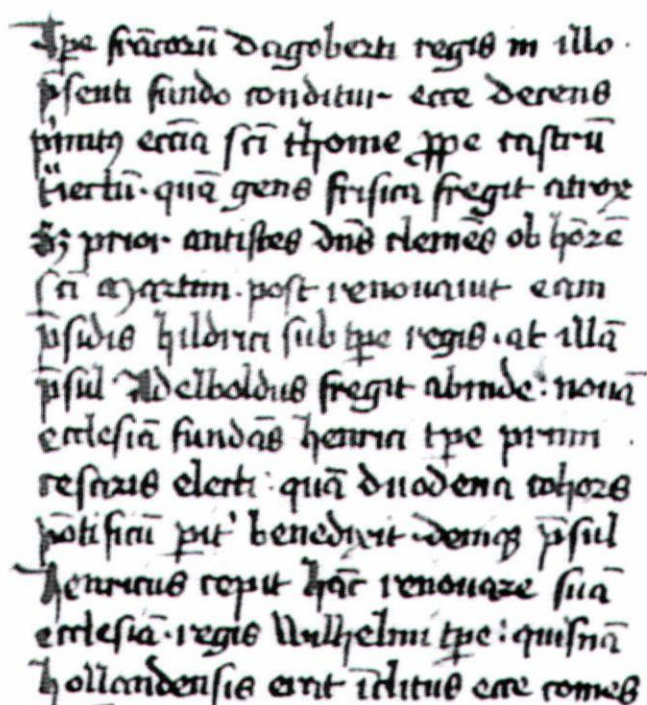
De vermeende cella

De door R. Rijntjes veronderstelde *cella* roept om te beginnen de vraag op wat de functie van een dergelijk gebouw van ongeveer vijf bij vijf meter in het vierkant in het Utrecht van de zevende eeuw kan zijn geweest. Als functies die dergelijke *cellae* elders hadden noemt Rijntjes de aanwezigheid van heiligengraven en de bewaarplaats van relieken. Maar wanneer een van beide in de Utrechtse situatie het geval zou zijn geweest, blijft de vraag waarom zo’n toch niet onbelangrijke sacrale plek in later tijd geen sporen heeft nagelaten. De geschiedschrijving over het zevende-eeuwse Utrecht rept slechts van een (missie)kerk die door de Frankische koning Dagobert (623-639) binnen de burcht Trecht gebouwd is en die met die burcht aan de bisschop van Keulen is geschonken. Deze kennis lijkt weliswaar niet in bronnen te zijn overgeleverd die ouder zijn dan de dertiende of veertiende eeuw, maar we beschikken daarnaast ook over een brief van de missionaris Bonifatius, die als beginnend geloofsprediker in de jaren 719-721 met Willibrord heeft samengewerkt en later, na diens overlijden in 739, de zorg voor de Utrechtse kerk op zich heeft genomen. Bonifatius spreekt in die brief, daterend van 752 of 753, over een *ecclesiola*, een kerkje dat Willibrord met de grond gelijk gemaakt had aangetroffen binnen de burcht Trecht en dat hij eigenhandig vanaf het fundament weer had opgebouwd en aan Sint-Maarten gewijd.¹¹ Bonifatius schrijft verder dat volgens de bisschop van Keulen de burcht met deze verwoeste kerk – bedoeld is natuurlijk de kerk die later verwoest was – ooit door koning Dagobert aan Keulen was geschonken met de opdracht om het Friese volk te bekeren. “Wat hij niet gedaan heeft,” voegt Bonifatius er nadrukkelijk aan toe.¹²

Volgens Bonifatius was er dus sprake van een tot op de bodem verwoest kerkje dat later door Willibrord weer vanaf het fundament is opgebouwd. Er is dus in de bronnen geen sprake van een *cella* en evenmin van het tegen die *cella* aanbouwen van een kerk, zoals Rijntjes zich dat voorstelt. Trouwens, het mag hoogst onwaarschijnlijk worden genoemd dat een dergelijk belangrijk sacraal gebouw gereduceerd tot zij-arm of annex aan een kerk wordt vastgebouwd. En ten slotte – maar misschien had dit als eerste argument moeten worden genoemd – kan men hier nog aan toevoegen dat een heiligdom als een *cella* op een plaats waar nog begonnen moet worden met de kerstening bepaald niet voor de hand ligt. *Cel-*

lae treft men vooral aan op plaatsen waar al in de Romeinse tijd het christendom verspreid was. Voor onze streken lag inderdaad een missiekerk als uitgangspunt voor de kerstening meer voor de hand. En dat is wat de voorhanden zijnde bronnen ook aangeven.

Een ander probleem rond de vereenzelviging van de Heilig-Kruiskapel met een oorspronkelijke *cella* vormt de plaats van die eerste door Dagobert gebouwde en later weer vanaf het fundament opgebouwde Utrechtse kerk. De genoemde historiografie wijst namelijk, zoals al is opgemerkt, niet de Heilig-Kruiskapel of de plaats van deze kapel als zodanig aan, maar die van de (huidige) domkerk. Dit kan uit zowel archeologische als schriftelijke bronnen worden afgeleid. Om met de laatste te beginnen: op een tekstbord, een *overoude tafel*, die vroeger in het schip van de kerk hing en mogelijk nog uit de dertiende eeuw dateert, wordt namelijk met zoveel woorden gezegd dat die eerste kerk, die gewijd was aan de apostel Thomas, gebouwd was *in illo presenti fundo* – te vertalen met “op deze grond hier” of zelfs “precies op deze plek” (afb. 2).¹³

*In illo presenti fundo conditur ecce derens
pmitus ecclia scti thome ppe instrū
tū. quā gens frisia fregit atrox
S; prior antistes dñs clemēs ob hōre
scti martini. post renouavit eam
psidis hildrici sub tpe regis. at illā
psid Adelboldus fregit abinde. nouā
ecclia fundas henric tpe pimi
resnus electi. quā duodena cohore
potificū pu' benedixit. demq; psid
henricus cepit hāc renouare sua
ecclia. regis Wilhelmi tpe: quifnā
hollandensis erit iditue ere romes*

Afb. 2. De tekst van een 'overoude tafel', die handelt over de geschiedenis van de domkerk in een vijftiende-eeuws afschrift. Het eerste deel luidt: "Tempore Francorum Dagoberti regis in illo presenti fundo conditur ecce decens primitus ecclesia sancti Thome prope castrum Traiectum, quam gens Frisica fregit atrox. Sed prior antistes dominus Clemens ob honorem sancti Martini post renovavit eam presidis Hildrici sub tempore regis". In vertaling: "Zie, ten tijde van de koning der Franken Dagobert werd op deze grond hier bij de burch Traiectum voor de eerste keer een welgevormde kerk gebouwd, gewijd aan de heilige Thomas, welke kerk het woeste Friese volk heeft verwoest. Maar de eerste bisschop, heer Clemens (Willibrord), heeft haar ter ere van Sint-Maarten vernieuwd ten tijde van de nietsdoende koning Hilderik" (Stadtbibliothek Trier, hs. 1288/79, 4o, f. 88v).

Deze schriftelijke vermelding vormt een positieve aanwijzing dat de eerste kerk van Dagobert eenvoudigweg op de plek van de latere domkerken stond. In negatieve zin kan hier aan worden toegevoegd dat het domkapittel er nooit aanspraak op heeft gemaakt dat de Heilig-Kruiskapel de eerste Sint-Maartenskerk is geweest. We komen hier nog op terug.

Maar ook archeologisch zijn er verschillende aanwijzingen dat een eerste zevende-eeuwse kerk in Utrecht, de oorspronkelijke Sint-Thomaskerk, de op de fundamenten daarvan herbouwde Sint-Maartenskerk van Willibrord en nadien ook alle latere domkerken steeds op deze plaats gestaan hebben en niet, zoals onder meer Rijntjes veronderstelt, op de plek van de (latere) Heilig-Kruiskapel. Om te beginnen werden er op de plaats van het latere schip van de domkerk resten aangetroffen uit de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen. Zo werden op een niveau tussen 2,80 en 3,20 m +N.A.P. meter niet alleen vroegmiddeleeuwse funderingsresten aangetroffen (afb. 3), maar ook traceerde A.E. van Giffen er – naast zware fundamenten, die waarschijnlijk tot een Karolingisch bouwwerk behoorden, tussen circa 2,50 en 4,50 meter +N.A.P. – al vier of vijf vloeren en vloerniveaus onder de vloer van de Romaanse kerk, waarvan de oudste op ongeveer 3,60 à 3,85 meter (afb. 3).¹⁴

Een archeologisch argument dat ook tegen de veronderstelde *cella* aan de zuidkant van de Heilig-Kruiskapel pleit ten slotte is al door C. van Rooijen in zijn genoemd artikel aangehaald: de datering van de kapel in de tiende of elfde eeuw – de gedateerde houtskoolmonsters wijzen op de tiende – maakt het bestaan van een dergelijk heiligdom wel heel erg onwaarschijnlijk. Dat een houtskoolmonster in de zuidelijke arm van de kapel in de zevende eeuw gedateerd werd, hoeft in dit opzicht niet alles te zeggen. Er zijn namelijk ook enkele monsters uit de Romeinse tijd teruggevonden,¹⁵ wat op een plaats waar al sinds die tijd gebouwd, gebroken en herbouwd is niet hoeft te verbazen. Hier komt nog bij dat enkele andere in de zuidarm van de kapel aangetroffen monsters nog op datering wachten.¹⁶ Voor de ouderdom van een gebouw zijn vanzelfsprekend niet de oudste maar de jongste in het metselwerk aangetroffen houtskoolresten van belang. Ook al achten wij het zeer onaannemelijk dat de zuidelijke annex van de Heilig-Kruiskapel uit de zevende eeuw dateert, lijkt het ons gezien de problematiek van belang om de betreffende monsters alsnog met de 14C-methode te laten dateren.

Terug naar de Heilig-Kruiskapel

Een probleem dat door Van Rooijen niet behandeld werd, is de vraag hoe we een uiteindelijk pas tiende-eeuwse Heilig-Kruiskapel in de context van de (overige) kerkelijke bebouwing in Utrecht moeten plaatsen, zowel in ruimtelijke als in chronologische en in functionele zin. Hieraan kan men de vraag koppelen hoe het kon gebeuren dat diezelfde kapel toch al in de middeleeuwen werd beschouwd als een door Willibrord gebouwde kerk. Om met die laatste vraag te beginnen, dit idee bestond waarschijnlijk al in het begin van de twaalfde

niveau +N.A.P.		omschrijving	periode
5,60 m		huidig loopvlak	(2008)
5,40 m			
5,20 m			
5,00 m	4,95 à 5,00 m	vloer(en) gotische domkerk	(circa 1475)
4,80 m	4,75 en 4,80 m	vloeren Romaanse domkerk	(circa 1020)
4,60 m	4,55 m	Pre-Romaanse vloer	
4,40 m	4,35 m	Pre-Romaanse vloer	
4,20 m			
4,00 m		<i>(4,10-4,16 m vloerniveau Heilig-Kruiskapel)</i>	
3,80 m	3,60 à 3,85 m	Pre-Romaanse vloer(en) en vloerniveaus	(Merovingische en Karolingische periode?)
3,60 m			
3,40 m			
3,20 m			
3,00 m	2,80 à 3,20 m	funderingsresten	(zevende eeuw?)
2,80 m			
2,60 m			
2,40 m	2,50 à 2,60 m	loopvlak Romeins castellum	(derde eeuw)
	2,45 m	resten Romeins tempeltje	

Afb. 3. Grondniveaus, vloeren en vloerniveaus ter plaatse van het verdwenen schip van de domkerk tussen het tegenwoordige loopvlak op 5,60 m +N.A.P. en de Romeinse periode. Niet aangegeven zijn de zware funderingen uit de Karolingische tijd tussen 2,50 en 4,50 m. Cursief het vloerniveau van de Heilig-Kruiskapel. Naar A.E. van Giffen (zie nt.) en wat de Heilig-Kruiskapel betreft Van Rooijen, *De datering van de Heilig-Kruiskapel*, 65.

eeuw. Toen schreef de toenmalige abt van Echternach, Thiofried, een levensbeschrijving van de heilige Willibrord, waarin hij vermeldde dat deze in Utrecht niet ver van de oever van de Rijn een bedehuis bouwde, dat hij wijdde "aan het heilbrengend kruis en aan de moeder Gods, de eeuwige maagd Maria".¹⁷ Zoals we hiervóór al vermeld hebben vinden we het idee dat Willibrord een kerk bouwde ter ere van het heilig kruis voorts ook in de middeleeuwse geschiedschrijving, om te beginnen bij de belangrijkste middeleeuwse geschiedschrijver van het sticht Utrecht, Jan Beke. In zijn *Chronographia*, daterend van omstreeks 1340, vermeldt hij dat Willibrord bij de verwoeste Sint-Thomaskerk een bedehuis stichtte ter ere van het heilig kruis en dat hij daarin de eerste doopvont wijdde.¹⁸ Men merke hierbij op dat Beke duidelijk zegt dat Willibrord zijn kerk bouwde bij en niet op de verwoeste kerk, met

andere woorden: dat het bedehuis gewijd aan het Heilig-Kruis, de kapel, niet vereenzelvigd mag worden met de Sint-Thomaskerk en de op de fundamenten daarvan herbouwde en aan Sint-Maarten gewijde kerk!

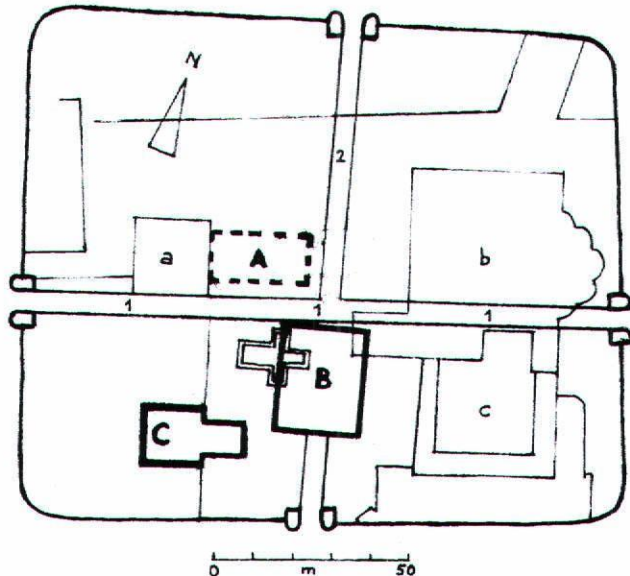
Een oudere vermelding van de Heilig-Kruiskapel bieden de Annalen van Egmond. In deze twaalfde-eeuwse bron wordt melding gemaakt van een brand in 1148, waarbij de Sint-Salvatorkerk gespaard bleef. "Er is echter naast deze kerk een kapel, gewijd ter ere van het heilig kruis, die de brand met alles wat erin was verteerde, behalve het beeld van de Verlosser, en daaraan geschiedde het volgende wonder: het kruis is verbrand, en de spijkers, maar het beeld zelf bleef geheel ongeschonden. En de geestelijken samen met de bevolking namen het op met grote eerbied en devotie en droegen het van de kapel naar de kerk, en vanaf dit moment hebben zij

het altijd in de hoogste ere gehouden.”¹⁹ Ook Beke heeft dit verhaal. In de Middelnederlandse versie luidt het met enkele veelzeggende aanvullingen:

*Die ierste capelle die vaste bi sunte Salvatoors kerke staet ende bi Clemens tiden die Willibrordus hiet ghesticht wart in die ere des heiligen cruces, die verbernde mede ende al dat daer in was, sonder sunte Salvatoors beelde, dat bleef onverbrand, nochtan dattet cruce daert an ghenaghelt was altemale verbrande ende die naghele mede. Dat beelde wart bruyen in dien brande, waerom dat ment noch hiet dat brune cruus. Doe quamen die clesie mitten ghemenen luden ende namen dat heilighe beelde mit groter devoteliker eren ende droeghent weerdelike, al singende ynnen ende psalmen, in sunte Salvatoors kerke, daert noch staet.*²⁰

Kortom, waarschijnlijk al in het begin van de twaalfde eeuw werd de Heilig-Kruiskapel beschouwd als een door Willibrord gebouwde kerk, en wel een andere kerk dan de verwoeste, herbouwde en vervolgens aan Sint-Maarten gewijde Sint-Thomaskerk.

Wat nu moeten we hiermee aan wanneer de kapel inderdaad pas uit de tiende of elfde eeuw dateert, zoals destijds al door A.E. van Giffen en recentelijk weer C.A.M. van Rooijen op naar het ons voorkomt redelijke gronden en in elk geval bear-

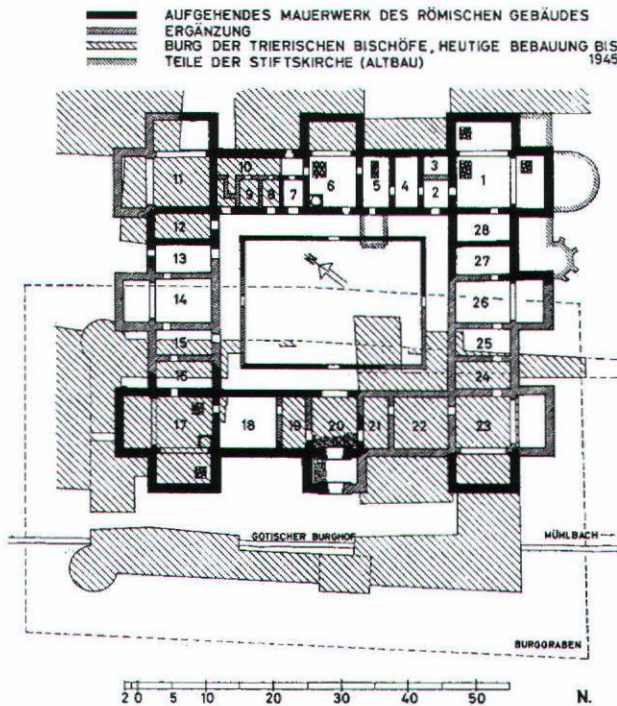
Afb. 4. Overzicht van de eerste kerken in de burcht Traiectum op grond van onze analyse van het volledige middeleeuwse bronnenmateriaal. In dunne lijnen a. de tegenwoordige domtoren; b. de domkerk; c. de pandhof, met de rooilijnen van de bebouwing op het Domeplein. Voorts: a. de via principalis; 2. de via praetoria; A. de plaats van de door koning Dagobert rond 630 gebouwde Sint-Thomaskerk; B. het Romeinse hoofdgebouw met daarin de door Willibrord gebouwde Sint-Salvatorkerk. Na de afbraak van dit gebouw in de tiende of elfde eeuw werd van het materiaal van deze kerk de Heilig-Kruiskapel gebouwd; C. de door Bonifatius omstreeks 745 gebouwde nieuwe Sint-Salvatorkerk.

gumenteed is gesteld? Om hiervoor een verklaring te vinden, moeten we teruggaan naar de tijd dat Willibrord de Utrechtse burcht, het Romeinse *castellum*, als missiecentrum in gebruik nam, het eind van de zevende eeuw. Het is aannemelijk dat de structuur van dit *castellum* nog min of meer overeenkwam met de situatie toen de Romeinen het in de vierde eeuw definitief verlieten: van de westelijke naar de oostelijke poort liep de *via principalis*. Haaks daarop liep ongeveer in het midden van de noordelijke poort naar het zuiden toe de *via praetoria*, die uitkwam op de ingang van het hoofdgebouw binnen het legerkamp, de principia, die gelegen was ten zuiden van de *via principalis*. De resten van de omstreeks 630 gebouwde en circa 650 door de Friezen verwoeste Sint-Thomaskerk zullen zich bevonden hebben ten noorden van laatstgenoemde weg en ten westen van de *via praetoria* (zie afb. 4).

Anders dan veelal – uitdrukkelijk echter in strijd met de middeleeuwse bronnen – wordt verondersteld, begon Willibrord na zijn vestiging in Utrecht niet met de herbouw van de verwoeste kerk, maar bouwde hij eerst een eigen geheel nieuwe kerk, die hij wijdde aan Sint-Salvator, Christus Verlosser, en waarin hij de doopvont plaatste. Dit patrocinium van Sint-Salvator ontleende Willibrord hoogstwaarschijnlijk aan dat van de hoofdkerk van Rome maar ook van de kathedraal van het Engelse aartsbisdom Canterbury.²¹ Zoals hiervóór al werd vermeld, moet deze eerste Sint-Salvatorkerk hebben gestaan naast de later door Bonifatius gebouwde Sint-Salvator of Oudmunster. Dat nu kan eigenlijk alleen maar ter plaatse van het Romeinse hoofdgebouw en later de Heilig-Kruiskapel zijn geweest.

Er dan, zoals de middeleeuwse historiografie aangeeft, van uitgaande dat de Heilig-Kruiskapel door Willibrord gebouwd zou zijn, moet worden aangenomen dat dit hoofdgebouw tevoren gesloopt is. Bij de opgravingen is ook gebleken dat de Heilig-Kruiskapel zelfs gebouwd is van het materiaal van de voormalige principia.²² De kapel is overigens niet op of geheel binnen het grondplan van dit vroegere hoofdgebouw opgetrokken, maar er ongeveer half overeen. Het schip van de kapel en het westelijke deel van de beide zijarmen vielen erbuiten, het oostelijke deel en het koor kwamen erbinnen te liggen. Maar wanneer de kapel, zoals A.E. van Giffen en recentelijk weer C.A.M. van Rooijen met kracht van argumenten hebben betoogd, pas uit de tiende of elfde eeuw dateert, kan ook dit hoofdgebouw pas later gesloopt zijn.

Hoe moeten we dit alles in relatie tot de middeleeuwse geschreven bronnen duiden? Welnu, wanneer we ervan uitgaan dat de eerste, door Willibrord gebouwde Sint-Salvatorkerk bestaan heeft uit dit Romeinse hoofdgebouw of althans een deel ervan, vallen een heleboel puzzelstukjes op hun plaats. En dat Willibrord in dit vroegere hoofdgebouw niet alleen zijn Sint-Salvatorkerk maar ook zijn klooster heeft ondergebracht, is allerminst speculatief. We beschikken hiervoor namelijk feitelijk over aanwijzingen uit nagenoeg contemporaine bronnen. Zo is er allereerst de vermelding van de uit het bij Utrecht gelegen Zuilen afkomstige missionaris

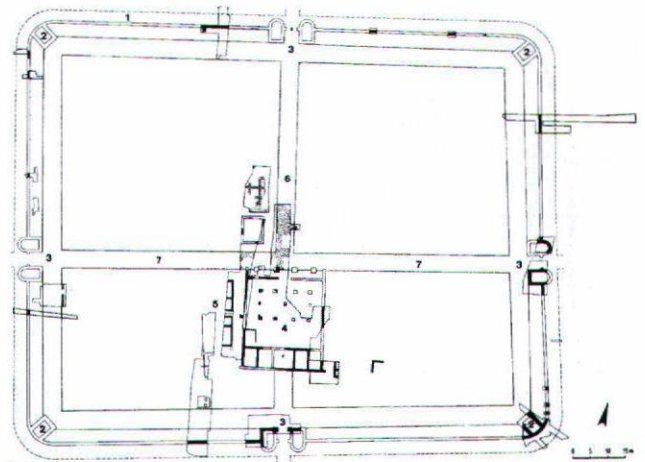
Afb. 6. Het tot klooster verbouwde Romeinse paleis te Pfalz bij Trier. De kerk bevindt zich in de zuidoosthoek van het complex (1) (G. Binding en M. Untermann, *Kleine Kunstgeschichte der mittelalterlichen Ordensbaukunst in Deutschland*, Darmstadt 20013, p. 27).

Liudger, dat zijn vroegere leermeester, abt Gregorius, op zijn sterfbed in 775 door zijn leerlingen met bed en al vóór het *oratorium sancti Salvatoris* had laten brengen, waarvan hij de deur liet openen. Na te hebben gebeden en de communie te hebben ontvangen stierf hij met zicht op het altaar.²³ Anders dan *ecclesia*, kerk, is *oratorium* – wat letterlijk ‘bedehuis’ betekent – een neutrale benaming die ook op een kapel kan worden toegepast. Voor de nieuwe, omstreeks 745 gebouwde Sint-Salvator van Bonifatius zou Gregorius’ leerling en levensbeschrijver Liudger toch wel de aanduiding *ecclesia* hebben gebruikt. Daarnaast is er de levensbeschrijving van Liudger zelf, geschreven door zijn neef Altfried. Deze vermeldt daarin onder meer dat wanneer Liudger, inmiddels elders als missionaris werkzaam, in Utrecht logeerde, hij dan sliep “op de zolder van de Sint-Salvatorkerk die de heilige Willibrord gebouwd had”.²⁴ Opmerkelijk is om te beginnen de aanduiding “die de heilige Willibrord gebouwd had”. Deze aanduiding zou volstrekt overbodig geweest zijn wanneer er in Utrecht maar één Sint-Salvatorkerk geweest was. In het licht echter van de vaststelling dat Bonifatius in omstreeks 745 een nieuwe Sint-Salvatorkerk naast de oude had gebouwd, is ze volkomen begrijpelijk en zinvol. Nog interessanter in de context van dit artikel is die slaapplek op de zolder van een kerk. Bij een vrijstaand gebouw is dit zonder meer geen voor de hand liggende plek om de nacht door te brengen. Maar wanneer men zich zowel kerk als klooster in

één gebouw voorstelt, te weten het vroegere Romeinse hoofdgebouw, wordt het wel begrijpelijk. Dan kon waarschijnlijk van binnenuit de zolder van de kerk bereikt worden, terwijl de stervende Gregorius niet buitenom naar de deur van het bedehuis hoefde te worden gebracht.

Deze vroege, nagenoeg contemporaine gegevens zijn voor ons een belangrijke reden om aan te nemen dat Willibrord voor zijn eerste Sint-Salvator en het daaraan verbonden klooster de voormalige *principia* gebruikt heeft.²⁵ Dat dit zeker geen ongebruikelijke gang van zaken was, blijkt wel uit het feit dat men ook elders kerken en kloosters aantreft, die in vroegere Romeinse gebouwen gevestigd waren. Een aansprekend voorbeeld hiervan is het vrouwenklooster te Pfalz bij Trier, waar Gregorius’ grootmoeder Adela abdis was (afb. 6).²⁶

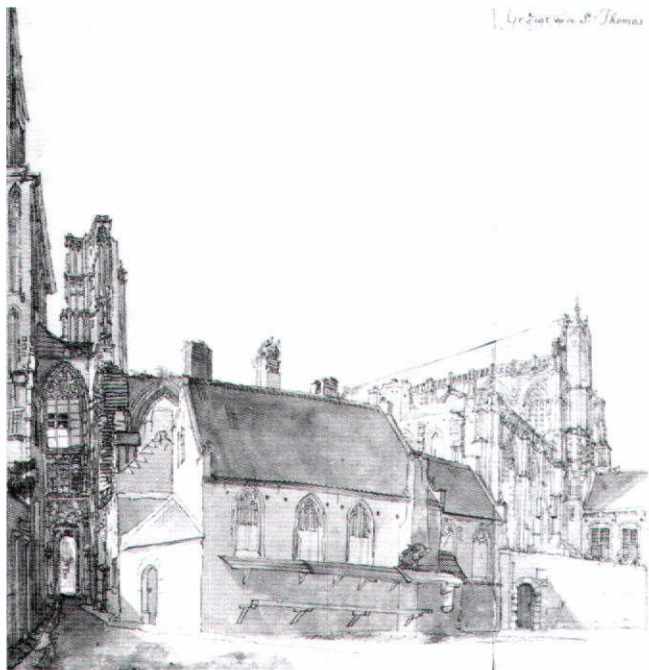
Hier kan nog het volgende aan worden toegevoegd. In een Romeinse *principia* bevond zich in het algemeen een vaandelheiligheid,²⁷ terwijl als gezegd eerste christelijke kerken vaak gebouwd werden op vroegere heidense cultusplaatsen. Waarschijnlijk was dit in Utrecht al met de eerste aan Sint-Thomas gewijde kerk het geval geweest. Ter plaatse, onder het verdwenen schip van de domkerk, waar volgens de *overoude tafel* de eerste Utrechtse missiekerk van Dagobert werd gebouwd, zijn immers de resten van een Romeins gebouwtje aangetroffen dat vermoedelijk een tempeltje was (afb. 7).²⁸ Echter ook Willibrord zou dan bij zijn vestiging in Utrecht zijn eerste Sint-Salvatorkerk als eigen nieuwe missiekerk kunnen hebben gebouwd op een oude heidense cultusplaats. Dit lijkt ons in een nog vrijwel geheel te kerstenen gebied waarschijnlijker dan de door R. Rijntjes veronderstelde *cella* boven een niet nader te bepalen of later vermeld heiligengraf of een bewaarplaats van verder onbekende relieken.

Afb. 7. Het derde-eeuwse Romeinse castellum met het hoofdgebouw en ten noorden daarvan het rechthoekige gebouwtje dat vermoedelijk een tempeltje was (Montforts, *Romeins Utrecht*, p. 26).

Op een gegeven moment zal het oude Romeinse hoofdgebouw als kerk en klooster niet alleen te klein geworden zijn om de Utrechtse geestelijkheid te huisvesten en door de bouw van een nieuwe Sint-Salvatorkerk zijn functie als missiekerk, doopkerk en bisschopszetel hebben verloren, maar uiteindelijk in de tiende eeuw ook een sta-in-de-weg zijn geweest voor de uitbreiding van met name de Oudmunsterkerk aan de zuidwestzijde en mogelijk ook voor de Sint-Maartensdom aan de noordkant. Daarom zal men het gebouw hebben afgebroken maar uit eerbied voor het feit dat het hier de eerste Sint-Salvator van Willibrord betrof van het sloopmateriaal de Heilig-Kruiskapel hebben gebouwd. Deze veronderstelling wint aan kracht door de al vermelde omstandigheid dat de kapel, hoewel niet precies op de plaats van de *principia* is gebouwd maar er half overeen, later geacht werd zelf die eerste Sint-Salvatorkerk van Willibrord te zijn geweest.

De ‘herbouwde’ en met de eerste Sint-Salvator van Willibrord vereenzelvigde Heilig-Kruiskapel is steeds blijven toebehooren aan het kapittel van Oudmunster en is, zoals we elders hebben uiteengezet, de hele middeleeuwen door bij de kanunniken van dit kapittel in hoge ere gebleven. Bij processies werd de kapel aangedaan en er werden regelmatig diensten in gehouden.²⁹ De heren van de dom daarentegen hadden weinig op met de Heilig-Kruiskapel. Noch in hun geschiedschrijving noch in hun liturgie kwam de kapel voor; zij verwees immers niet naar hun kerkpatroon Sint-Maarten maar naar hun ‘con-

Afb. 8. De sterk verbouwde Heilig-Kruiskapel op een afbeelding van Jan de Beijer uit 1744. Nadat de kerk van Oudmunster aan het eind van de zestiende eeuw was afgebroken ging men – anders dan in de middeleeuwse geschiedschrijving – de kapel ten onrechte vereenzelvigen met de door koning Dagobert gebouwde Sint-Thomaskerk uit de zevende eeuw (Koninklijk Huisarchief, P.S. A/T 178 en 44).

current’ en moederkerk Sint-Salvator. Voor het domkapittel, dat zichzelf ten onrechte als de moederkerk van het bisdom beschouwde, was de kapel ook nog een sta-in-de-weg voor de uitbreiding van de domkerk in de breedte. Toen in het laatste kwart van de vijftiende eeuw het gotische schip van de dom werd gebouwd, stelden de heren van de dom aan hun collega’s van Oudmunster voor de Heilig-Kruiskapel maar af te breken en elders weer op te bouwen. En nadat Oudmunster dit ongetwijfeld verontwaardigd van de hand gewezen had, schroomden de domkanunniken niet om op hun eigen terrein tegen de kapelmuur – die de grens vormde tussen de territoria van dom en Oudmunster – een loods te bouwen en tegen die muur kalk te laten bereiden om aldus het eerbiedwaardige gebouw alsnog te ruïneren. In het begin van de zestiende eeuw leidde dit zelfs tot een proces tussen de beide kapitels.³⁰ Uiteindelijk zijn de heren van de dom niet in hun boze opzet geslaagd: de Heilig-Kruiskapel heeft tot in de negentiende eeuw haar bestaan weten te rekken. Na de afbraak van de Oudmunsterkerk in 1587 ging men haar ten onrechte vereenzelvigen met de door koning Dagobert gebouwde Sint-Thomaskerk, iets wat merkwaardigerwijs tot in de huidige tijd wordt volgehouden. In 1826 is zij uiteindelijk afgebroken. De Oudmunsterkerk, waartoe zij behoorde, had dit lot als gezegd al veel eerder moeten ondergaan.³¹

Conclusie

Op grond het gehele beschikbare middeleeuwse bronnenmateriaal is onze conclusie dat toen Willibrord het Utrechtse *castellum* als uitgangspunt voor zijn missie in deze streken in gebruik nam, hij er eerst een Sint-Salvatorkerk bouwde, en wel binnen het Romeinse hoofdgebouw, de *principia*, ten zuiden van de *via principalis*. In dit gebouw werden ook zijn in een kloostergemeenschap samenlevende geestelijken gehuisvest. Later, waarschijnlijk omstreeks 720, herbouwde Willibrord de circa 630 door de Frankische koning Dagobert gebouwde en omstreeks 650 door de Friezen verwoeste Sint-Thomaskerk aan de noordzijde van de *via principalis* en wijdde deze toen aan Sint-Maarten. Omstreeks 745 bouwde voorts Bonifatius een nieuwe Sint-Salvator zuidwestelijk naast het Romeinse hoofdgebouw met hierin de eerste Sint-Salvator en het klooster. In de tiende eeuw moest dit complex wijken voor uitbreiding van een of beide andere kerken van Sint-Salvator/Oudmunster en Sint-Maarten/dom. Van het afbraakmateriaal van de Romeinse *principia* werd tussen deze beide kerken in – nog half over de fundamenten van het vroegere hoofdgebouw heen – echter een kapel gebouwd die gewijd werd aan het heilig kruis. Deze Heilig-Kruiskapel werd daarop later, in ieder geval al sinds het begin van de twaalfde eeuw, als Willibrords eerste kerk beschouwd, en wel als zijn eerste Sint-Salvatorkerk. Na de afbraak van de Oudmunsterkerk in de late zestiende eeuw werd zij ten onrechte vereenzelvigd met de door koning Dagobert in de zevende eeuw gebouwde Sint-Thomaskerk en later ook nog met de op de fundamenten daarvan door Willibrord gebouwde Sint-Maartenskerk.

Noten

- ¹ De resultaten van de opgravingen zijn slechts ten dele en zeer verspreid gepubliceerd. Enkele ervan zijn opnieuw uitgegeven in de *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1926-1972*, Utrecht z.j. [1994]. Voor overzichten van de resultaten zie E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De dom van Utrecht*, 's-Gravenhage 1965, 145-167. Zie voorts de literatuurlijsten in L.R.P. Ozinga e.a. (red.), *Het Romeinse castellum te Utrecht*, Utrecht 1989, en C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, *De eerste kerken in Utrecht: Sint-Thomas, Sint-Salvator, Sint-Maarten*, Utrecht 1995.
- ² Haslinghuis en Peeters 1965, 156.
- ³ Zie de dagbladders in september 1992 en H.L. de Groot, *Traces at Traiectum. An archaeological survey*, z.pl. z.j. [Utrecht 1992].
- ⁴ Hieraan hebben naast H.L. de Groot ook R. Rijntjes, R.J. Stöver en E. van Welie, promovendi van de architectuurhistoricus A.A.J. Mekking, en wijzelf als historici een bijdrage geleverd. (*Bulletin KNOB* 93(1994), 133-196; H.L. de Groot, 'De Heilige Kruiskapel te Utrecht. Die Tatsachen bleiben, die Interpretation schwänkt', 135-149; R. Rijntjes, 'De *ecclesiola* in het Utrechtse castellum. Bouwhistorische interpretatie van de resten van de Heilig-Kruiskapel', 150-161; C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, 'De Heilig-Kruiskapel in Utrecht: Sint-Maarten of Sint-Salvator?', 162-168; R.J. Stöver, 'De afmetingen van de Salvator- of Oudmunsterkerk in de afbeeldingen in de *Monumenta* van Van Buchel en in de Collectie Booth: toetsing en interpretatie aan de hand van de opgravingsresultaten', 169-185; E. van Welie, 'Omnes canonici. Een verkenning van de Utrechtse stadsliturgie', 186-192.)
- ⁵ Het gaat bij deze middeleeuwse geschiedschrijving weliswaar voor een deel om bronnen die niet ouder zijn dan de dertiende en veertiende eeuw, maar bij toetsing aan alle overige gegevens – zowel de oudere schriftelijke als de archeologische, maar bijvoorbeeld ook de liturgische uit later tijd alsook de middeleeuwse kerkelijk-institutionele ontwikkeling in Utrecht – bleek deze historiografie in grote lijnen een consistent beeld van de vroege kerkenbouw te geven. Wij menen dat deze oudste geschiedschrijving – die gebaseerd is op oudere en voor een deel niet meer voorhanden primaire bronnen – serieus genomen moet worden, dit wil zeggen getoetst aan de overige bronnen, en niet zonder argumentatie als onbetrouwbaar afgedaan. Onderzoekers die het geheel of gedeeltelijk niet met deze historiografie eens zijn, dienen op zijn minst eerst in detail de onbetrouwbaarheid ervan aan te tonen. Geschiedbeoefening moet immers steeds gebaseerd zijn op de beschikbare historische bronnen en op die bronnen gebaseerde argumenten. Zie voor de door ons gehanteerde historische methode uitvoeriger Broer en De Bruijn 1995, 10-11, en laatstelijk C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, *Bonifatius en de kerk van Nederland*, Utrecht 2005, ISBN 90-805772-3-5, 17-18.
- ⁶ Jan Beke, *Chronographia* (uitg. H. Bruch), Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie 180, 's-Gravenhage 1973, 15: *Igitur electus Dei sacerdos magnam congregacionem presbiterorum eligens ad castrum ad castrum Traiectense venit, quod in potestate Francorum Orientalium eo tempore fuit, ubi prope ruinam primordialis ecclesie sancti Thome superedificavit in honore sancte crucis oratorium, in quo renativi fontis primo consecravit baptisterium*. In de Middelen-
- derlandse vertaling van de kroniek (Jan Beke, *Croniken* (uitg. H. Bruch), Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie 143, 's-Gravenhage 1982, 12, luidt dit: *Ende vergaderde vele papen die hi vercoos, ende quam daarmede totten casteel van Utrecht, dat in dien tiden was in der Oostfrancken machte, daer hi vaste bi sunte Thomas kerke, die destrueert ende vervallen lach, makede een bedehuus in die ere des heilichs cruces in den jaer ons Heren vic xcv, daer hi in sette ende wyede die ierste fonte*.
- ⁷ Beke, uitg. 1973, 25: *Hic ergo presul egregius divini nominis obsequium ampliare volens, condidit infra civitatem Traiectensem cenobitium canonicorum ecclesiam, oratorio primordiali sancti Salvatoris vicinam et contiguum. Hec quidem ecclesia diversis tytulibus privilegiata legitur, que vulgariter Antiquum Monasterium pro tanto forte dicitur - - -*. In de Middelnederlandse vertaling (Beke, uitg. 1982, 19): *Dese edel bisscop woude vermeren den dienst ons Heren ende stichte binnen der stat van Utrecht ene canonike cloosterkerke al vaste bi den iersten bedehuse des heilighen Verlossers. Dese kerke heeft veel namen also men leest, mer ghemeenlike is si gheheten Oudemunster - - -*. Voor een uitvoerige beargumentatie van de juistheid van dit bericht en een weerlegging van de ingebrachte bezwaren zie Broer en Bruijn 2005, 49-54. In deze publicatie vindt men onze meest recente volledig uitgewerkte visie op de problematiek van Utrechts eerste kerken. In grote lijnen was deze visie overigens al neergelegd in ons artikel in genoemd themanummer van het *Bulletin KNOB* 93(1994), 162-168: 'De Heilig-Kruiskapel in Utrecht: Sint-Maarten of Sint-Salvator?'
- ⁸ C.A.M. van Rooijen, 'De datering van de Heilig-Kruiskapel te Utrecht', *Bulletin KNOB* 99(2000), 62-67.
- ⁹ Rijntjes 1994.
- ¹⁰ Al in een vroeg stadium hebben wij in onze publicaties een groot aantal vragen gesteld bij dateringen, toeschrijvingen en standpunten van andere onderzoekers (zie Broer en De Bruijn 1995, m.n. 22-26 en 55-57). Deze vragen werden echter door sommigen geïnterpreteerd als retorische vragen. We willen hierbij nog eens nadrukkelijk stellen dat het bij alle vragen om reële, te beantwoorden vragen gaat.
- ¹¹ De volledige tekst van de brief is, met vertaling, afgedrukt bij Broer en De Bruijn 1995, 73-74: - - - *fundamenta cuiusdam destructae a paganis ecclesiolae, quam Wilbrordus derutam usque ad solum in castello Traiecto repperit et eam proprio labore a fundamento construxit et in honore sancti Martini consecravit*.
- ¹² *Et refert quod ab antiquo rege Francorum Dagoberto castellum Traiectum cum destructa aeclesia ad Colonensem parochiam donatum in ea conditione fuisset ut episcopus Coloniensis gentem Fresorum ad fidem Christi converteret et eorum predicator esset. Quod ipse non fecit*.
- ¹³ Zie over deze tekstborden A. de Groot en J. van Vliet, 'De Domtafelen. Nieuw licht op "overoude tafelen" uit de Utrechtse Dom', *Jaarboek Oud-Utrecht* 2004, 5-39, en – gedeeltelijk in reactie hierop – C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, 'Van tempeltje tot kathedraal. De voorgeschiedenis van de Domkerk', *Domkerk. Bericht van de Stichting Vrienden van de Domkerk* 18, 2006, 25-27.
- ¹⁴ A.E. van Giffen, 'Inheemse en Romeinse terpen', *Jaarverslag van de Vereeniging voor terpenonderzoek* 29-32, 1944-1948, 16-17: *Ligt het Domplein thans circa 5.60 + N.A.P., en zijn de hoogten van de begane grond, of van de vloeren der overeenkomstige domkerken in*

- de Gothische achtereenvolgens Romaanse tijd, thans ongeveer 5.00 (de gevonden kerkvloeren: 5.00 en 4.95), resp. 4.80 (de twee kerkvloeren 4.80 en 4.75) + N.A.P., de niveaus ten tijde van de beide Praeromaanse gebouwen vonden wij in 1949 tussen 4.55 en 3.80 (de drie of vier vloeren op 4.55, 4.35 en 3.85 tot of èn 3.80), resp. tussen 3.80 en 3.60 + N.A.P. Opmerkelijk was verder dat ter plekke in de Romeinse tijd een rechthoekig gebouwtje bleek te hebben gestaan, waarin de archeologen een tempeltje vermoeden. Zoals bekend werden missiekerken vaak gebouwd op de resten van voormalige "heidense" heiligdommen. Zie hierover C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, 'Van tempeltje tot kathedraal. Romeinse en vroeg-middeleeuwse bebouwing onder het verdwenen schip van de Utrechtse domkerk', *Westerheem. Tijdschrift voor de Nederlandse archeologie* 46(1997), nr. 4, 1-10; en Broer en De Bruijn 2006, 25-31.
- ¹⁵ De Groot 1994, 140.
- ¹⁶ Van Rooijen 2000, 65.
- ¹⁷ Thiofried van Echternach, 'Vita s. Willibrordi', in: *Acta sanctorum*. Novembris III, Brussel 1910, 465: *Non procul a ripa Rehni fluminis edificavit et dedicavit oratorium in honorem crucis salutiferę et theoticos Marię virginis perpetuę.*
- ¹⁸ Zie nt. 5. Wij hebben overigens alle relevante teksten bij Beke over de vroege kerkelijke bebouwing in Utrecht afgedrukt in Broer en De Bruijn 1995, 75-76.
- ¹⁹ *Annalen van Egmond* (uitg. en vert. M. Gumbert-Hepp en J.P. Gumbert), Hilversum 2007), 200: *Est autem capella contigua templo eidem in honore sanctę crucis consecrata, quam incendium cum omnibus quę intus continebantur consumpsit, excepta ymagine Salvatoris in qua hoc miraculi contigit quod patibulum combustum est et clavi, sed ymago tota sine lesione permansit. Quam clerici cum populo magna suscipientes devotionis reverentia ad templum de capella transtulerunt et ex hoc in summa veneratione habuerunt.*
- ²⁰ Beke, uitg. 1982, 77.
- ²¹ In zijn hiervóór genoemde brief aan de paus uit 752/53 zegt Bonifatius met zoveel woorden dat Willibrord in de Sint-Salvatorkerk zijn bisschopszetel geplaatst had (*sedem episcopalem et aecclesiam in honore sancti Salvatoris constituens in loco et castello quod dicitur Traiectum*). Dat Willibrord eerst de Sint-Salvatorkerk bouwde en pas later de verwoeste Sint-Thomaskerk herbouwde en aan Sint-Maarten wijdde, is ook volledig in overeenstemming met de middeleeuwse historiografie en de latere kerkelijk-institutionele ontwikkeling in Utrecht, waarbij de positie van Sint-Salvator als moederkerk van de door Willibrord gegrondveste kerk van Utrecht naast de domkerk als kathedrale kerk steeds zeer belangrijk is gebleven. Voor een uitvoerige nadere beargumentering voor met name ook de periodisering zie vooral Broer en De Bruijn 1995 en 2005. Voor de kerkelijk-institutionele ontwikkeling in Utrecht zie C.J.C. Broer, Uniek in de stad. *De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint-Paulusabdij in Utrecht*, Utrecht 2000, ISBN 90-805772-1-9.
- ²² Zie bv. Rijntjes 1994, 151.
- ²³ Liudger, 'Vita Gregorii abbatis Traiectensis' (uitg. O. Holder-Egger), in: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores XV-1*, Hannover 1887, 63-79, ald. 79: *iussit se ante oratorium sancti Salvatoris a discipulis portari et ostium aperiri. Ibidem oratione facta et communione sacri corporis et sanguinis Domini suscepta, aspi-*
- ciens ad altare, mente caelestibus intentus, migravit ad Dominum.*
- ²⁴ Altfried, *Vita sancti Liudgeri* (uitg. W. Diekamp, *Die Vitae sancti Liudgeri*. Die Geschichtsquellen des Bisthums Münster 4, Munster 1881, 21: *in solario ecclesiae sancti Salvatoris, quam sanctus Willibrordus construxerat, membra quieti dare solebat.*
- ²⁵ Opmerkelijk is dat ook de Utrechtse archeoloog H.L. de Groot ervan uitgaat dat Willibrord voor zijn eerste kerk gebruik maakte van het Romeinse hoofdgebouw (De Groot [1992], 20). Voor hem was dat echter een Sint-Maartenskerk. De Groot ging niet in op de vraag hoe in deze visie de vermelding van Bonifatius geduid moet worden dat de Sint-Maartenskerk door Willibrord op de fundamenten van een ouder kerkje weer was opgebouwd. De Heilig-Kruiskapel was immers niet op de fundamenten van het hoofdgebouw opgetrokken, maar stond er half overheen. Dit probleem geldt vanzelfsprekend niet voor de eerste Sint-Salvatorkerk, waar de tweede, de latere Oudmunsterkerk, naastgebouwd werd.
- ²⁶ Liudger, uitg. 1887, 67.
- ²⁷ Zie M.J.G.Th. Montforts, *Romeins Utrecht*. Historische Reeks Utrecht 20, Utrecht 1995, 27.
- ²⁸ Ozinga 1989, 61; Broer en De Bruijn 1997, 7-8.
- ²⁹ Broer en De Bruijn 1995, 49-51.
- ³⁰ Ald. 51-52.
- ³¹ Ald. 53.

De Valkhofkapel te Nijmegen.

Nieuwe gegevens over de middeleeuwse bouwgeschiedenis

Barbara Perlich en Gabri van Tussenbroek

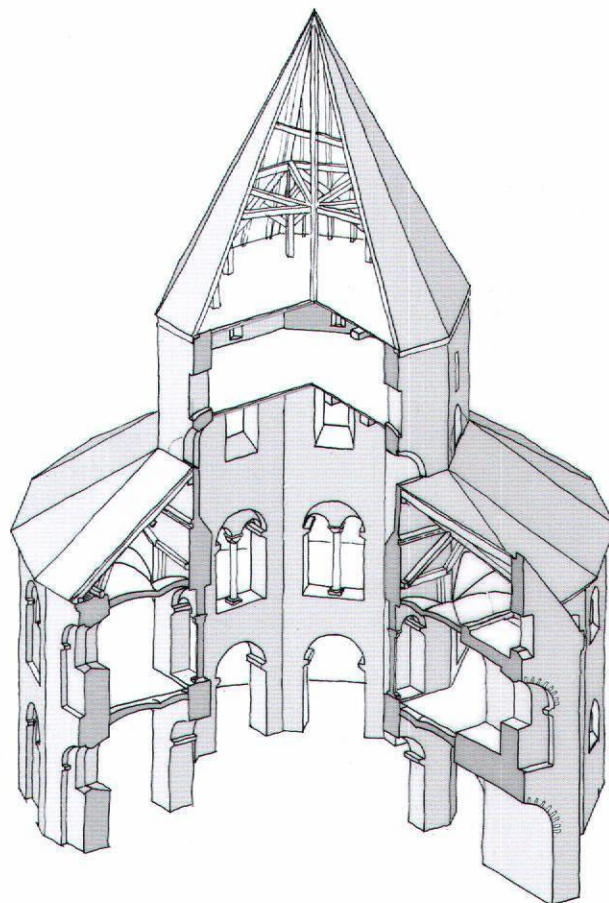
In de noordwestelijke hoek van het Valkhof te Nijmegen staat als een van de laatste middeleeuwse restanten de Sint-Nicolaas- of Valkhofkapel (afb. 1). Deze kleine centraalbouw heeft een achthoekige kern met een zestienhoekige ombouw over twee verdiepingen. Op de begane grond is de kern opengewerkt door middel van rondbogige arcaden met eenvoudig geprofileerde imposten. Op de verdieping bestaan de openin-

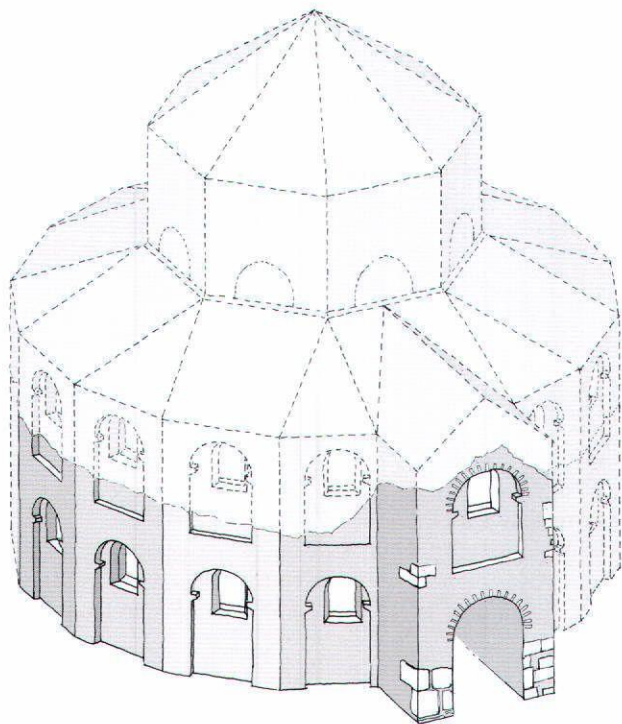
Afb. 1. Van de voormalige burcht in Nijmegen zijn slechts enkele restanten bewaard gebleven. Het belangrijkste middeleeuwse gebouw is de Sint-Nicolaas- of Valkhofkapel.

gen uit dubbele bogen met middenzuilen. De octagoon is hoger opgetrokken dan de zestienhoek aan de buitenzijde. Een enkelvoudige balklaag onttrekt de constructie van het steile tentdak aan het zicht (afb. 2 en 3).

De kapel is een van de oudste gebouwen van Nederland en al sinds de eerste helft van de negentiende eeuw onderwerp van discussie en onderzoek.¹ Meer dan een derde van het gebouw

Afb. 2. Doorsnede van de huidige toestand. De hoge centrale ruimte is van een omgang over twee bouwlagen voorzien, die tegenwoordig in beide lagen overwelfd is. De kern zelf wordt door een houten plafond van de kapconstructie afgegrensd (tekening Stefan Vogel).

Afb. 3. Reconstructie van de kapel na de bouw rond 1030. Van de oorspronkelijke bouwsubstantie zijn de delen behouden die hier geschaduwd zijn weergegeven. Hieruit is af te leiden dat het om een centraalbouw met verhoogde kern en omgang met twee bouwlagen ging (tekening Stefan Vogel).

bestaat uit baksteen, wat erop wijst dat er in ieder geval twee belangrijke bouwfases zijn. Aanvankelijk werd het gebouw als een Romeinse schepping beschouwd,² maar rond het midden van de negentiende eeuw vermoedde men dat de kapel in de achtste of negende eeuw tot stand was gekomen. De Nijmeegse stadsarchitect Jan Jacob Weve dateerde de kapel na eigen onderzoek in de jaren voor 1925 rond het midden van de tiende eeuw.³ Sinds 1957 wordt ervan uitgegaan dat de kapel rond 1030 moet zijn gebouwd en dat sommige tufstenen onderdelen van het gebouw tot de eerste bouwfase behoren.⁴

De exacte begrenzing en datering van de oudste delen bleven echter omstreken, wat eveneens geldt voor de datering en reconstructie van latere veranderingen. De datering hiervan berustte behalve op sporen in het gebouw zelf vooral op schriftelijke bronnen en architectuuriconologische interpretaties.⁵ Hoewel lange tijd werd aangenomen dat het gebouw rond 1030 is gebouwd, stelde Aart Mekking in 1996 dat het gebouw pas na de verwoesting van de Valkhof in 1047 tot stand is gekomen. Deze visie is tevens te vinden in het in 2007 verschenen handboek *Bouwen in Nederland. 600-1200*.⁶ Een bouwhistorisch onderzoek door de Technische Universiteit Berlin, samen met studenten van de Hogeschool Utrecht en twee bouwhistorici van het Amsterdamse Bureau Monumenten & Archeologie bracht in het voorjaar van 2007 meer inzicht in de nog openstaande vragen en de bouwgeschiedenis.⁷

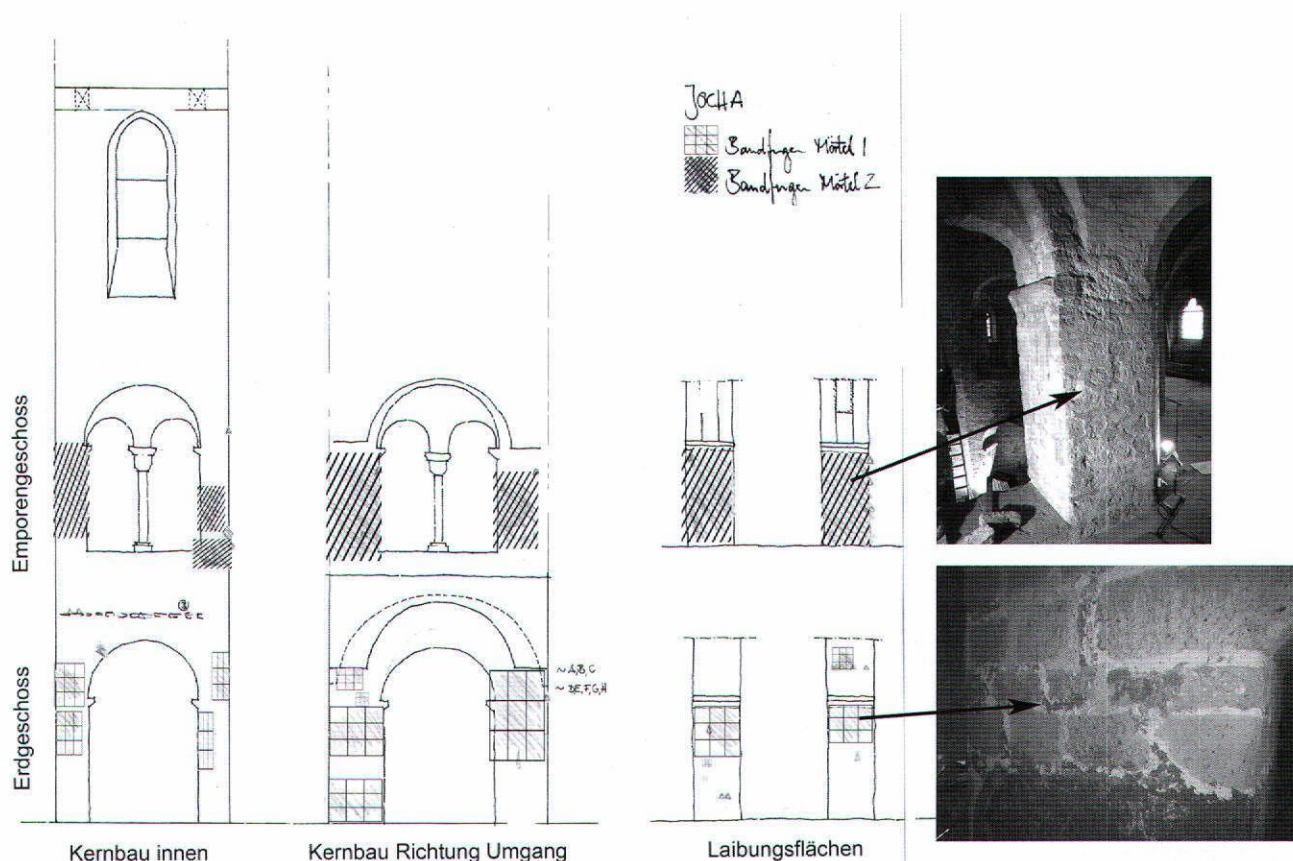
Het elfde-eeuwse gebouw

Ten gevolge van enkele zware vernielingen in de Middeleeuwen en restauraties en herstellingen in de negentiende en twintigste eeuw is van de vroegste bouwfase nog maar weinig substantie bewaard gebleven. Toch maken de overblijfselen een precieze weergave van de vorm van dit eerste gebouw mogelijk. Het uiterlijk van de kapel in de elfde eeuw kwam in grote lijnen overeen met dat van tegenwoordig, met een hoge octogoon en een zestienhoekige omgang over twee verdiepingen. Hiermee was de kapel een verkleinde navolging van de Akense Paltskapel, met een binnendoorsnede van twaalf meter (afb. 3).

Alle zestien muurvlakken van de omgang waren waarschijnlijk op beide verdiepingen met rondbogige blindnissen op vlakke, slechts naar een zijde geprofileerde imposten uitgevoerd.⁸ In de nissen waren oorspronkelijk kleine, rondbogige vensters aangebracht, die in de bewaard gebleven onderdelen a-centrisch in de velden zijn verwerkt. Deze a-centriciteit was waarschijnlijk noodzakelijk omdat het westelijke vlak van de omgang – waarin zich de ingang bevindt – breder was dan de overige vijftien vlakken. Hoewel de blindnissen aan de buitenzijde zich in het midden van de muurvlakken bevinden, richten de vensters zich naar binnen en komen hier in het midden van de wandvelden uit. Hieruit valt op te maken dat de rechthoekige westaanbouw boven het ingangsportaal eveneens tot de elfde-eeuwse bouwfase behoort, zelfs wanneer op grond van veelvuldige herstellingen aan het muurwerk in dit gedeelte de aansluiting niet meer exact te achterhalen is.

De aanbouw met het portaal heeft de hoogte van de omgang met een soortgelijke rondbogige blindnis met venster in de bovenverdieping. Boven een waterlijst verheft zich de topgevel, die, hoewel ooit vernieuwd, waarschijnlijk de oorspronkelijke vorm weerspiegelt. Het portaal bezit geen verdere openingen. Hoewel aan de gehele aanbouw geen bijzondere ornamentering is toegepast, heeft de ingang toch een architectonische nadruk gekregen. Zoals het gehele gebouw werd ook het portaal uit vooral kleine tufsteenblokken opgebouwd. Op grond van hun onregelmatige structuur en de gedeeltelijk nog aanklevende mortelresten kan worden aangenomen, dat het hierbij om hergebruikt materiaal gaat. Behalve het tufsteen zijn aan het portaal nog andere natuursteensoorten gebruikt, die vooral op de hoeken en bij de ingang werden ingemetseld.⁹ Deze afwijkende blokken natuursteen, die veelal groter zijn dan de formaten van het tufsteen, werden hierbij duidelijk uitgezocht op hun kleur, daar er aan beide zijden ongeveer parallel sprake is van lichte en donkere vlakken. Bovendien werd de portaalboog van de ingang en de boog van de nis op de bovenverdieping bijzonder vormgegeven, daar hier afwisselend tufsteen en waarschijnlijk Romeinse baksteen werd verwerkt. De baksteen steekt ten opzichte van het tufsteen iets naar voren, zodat kan worden aangenomen dat de tufstenen oppervlakken van een afwerkingslaag waren voorzien.¹⁰

Het gebruik van ouder bouw materiaal is ook binnen in de kapel vast te stellen. Aan de binnenwanden van de portaal-aanbouw zijn op borsthoogte meerdere, waarschijnlijk

Afb. 4. Een wezenlijk kenmerk van het muurwerk van de eerste fase zijn de brede bandvoegen. De uitpuilende, lichtrode voegmortel werd breed afgestroken. Zulke bandvoegen werden vooral in de eerste helft van de elfde eeuw toegepast (tekening Felix Büttner).

Romeinse onderdelen van kalksteenplaten met reliëfs ingemetseld, waarvan de voorstelling of inhoud echter niet meer te achterhalen is.¹¹ Ook in de octogoon werd hergebruikte natuursteen toegepast. De imposten van de arcaden tussen de octogoon en de omgang, die alleen naar de kant van de boogopening bewerkt zijn, werden in zandsteen uitgevoerd.

Karakteristiek voor de oudste bouwphase van de Valkhofkapel is de vormgeving van de voegen (afb. 4). De tussen de stenen uitpuilende mortel, een wit-roze kalkmortel met relatief grote brokjes baksteen- en kiezelsteengruis, is tot 3-6 centimeter brede bandvoegen uitgesmeerd en zorgvuldig glad gemaakt. De randen van de voegen werden eveneens zorgvuldig recht afgestroken. Resten van een rode beschildering van de voegen kunnen nog tot de eerste bouwphase behoren. Soortgelijke voorbeelden van bandvoegen uit de elfde eeuw zijn aangetroffen in de Pieterskerk van Utrecht van 1040¹² en in het bisdom Keulen, zoals in de Sint Amandus in Köln-Rheinkassel.¹³ Ook in Köln-Rheinkassel werd in de vroege elfde eeuw een muur van tufsteen met verhoogd opgebrachte, ongeveer vijf centimeter brede bandvoegen uitgevoerd, waarbij hier nog een witte kalklaag over het gehele muurwerk werd aangebracht, voordat de voegen werden rood gemaakt. Of er in Nijmegen eveneens een dergelijke afwerking op het muur-

werk is aangebracht, is pas na een meer gedetailleerd restauratief onderzoek vast te stellen.

Een ander karakteristiek punt van de eerste bouwphase zijn de kruisgraatgewelven in de omgang van de begane grond (afb. 5). In vier traveeën aan de west- en noordkant zijn de gedrukte kruisgraatgewelven bewaard gebleven. In tegenstelling tot oudere inzichten¹⁴ behoren deze gewelven tot de eerste bouwphase, zoals de vertanding van de gewelfaanzetten met het muurwerk van de omloop laat zien. Met een overspanning van slechts iets meer dan twee meter zijn de gewelven verhoudingsgewijs klein en veroorzaken daardoor slechts een geringe spatkracht. Klaarblijkelijk was echter ook deze geringe kracht-uitoefening samen met onvoldoende funderingen genoeg, om de buitenwand van de omgang op een hoogte van 5,75 meter ongeveer 79 centimeter uit het lood te drukken.

Datering van de eerste bouwphase

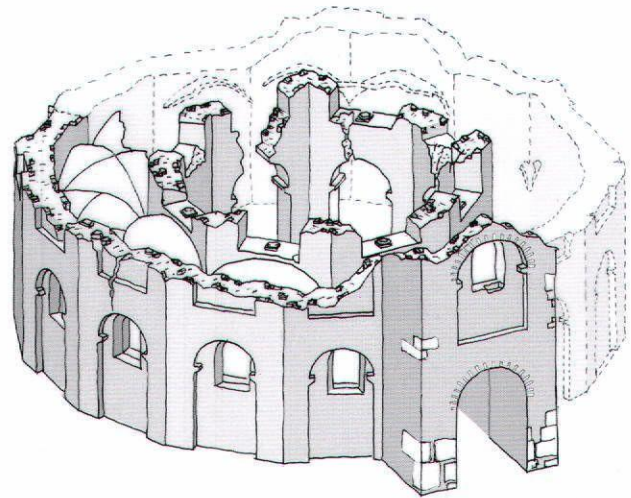
De datering van de eerste bouwphase is niet eenvoudig. Er zijn geen houtresten die een dendrochronologische datering mogelijk zouden kunnen maken, het bouwmaterial is voor het grootste deel hergebruikt en onderdelen die een indicatie voor de datering geven zijn nauwelijks bewaard gebleven. Het totaalplan van het gebouw – waarvoor ook in de eerste fase in

Afb. 5. De kruisgraatgewelven uit de eerste helft van de elfde eeuw zijn voor een deel in het noordelijke deel van de omgang aanwezig. Samen met latere kruisribgewelven zijn ze waarschijnlijk in 1546 van een gekleurde afwerking voorzien.

grote trekken reeds de huidige vorm kan worden aangenomen – is een navolging van de Akense Paltskapel, en dateert dus van na 800. Elementen die mogelijkwijs behulpzaam kunnen zijn bij een datering, zijn de kruisgraatgewelven in de omgang, de brede bandvoegen en de vormgeving van de buitengevels. Kruisgraatgewelven zijn ten noorden van de Alpen rond 1000 te vinden (crypte Erhardikapel in Regensburg (ca. 1000), de crypte van de Sint Marie op de Münzeberg te Quedlinburg (1017)), waarbij echter de geringe resten uit de negende en tiende eeuw er debet aan kunnen zijn, dat er geen oudere voorbeelden bekend zijn. Ook in de Sint Servaas te Maastricht (gewijd 1039), Rolduc en de crypten van de Bernoldkerken (ca. 1040) zijn dergelijke gewelven te vinden. De ietwat gedrukte vorm, de kleine overspanning en de onvoldoende afleiding van de spatkrachten van de kruisgraatgewelven in de Valkhofkapel doen vermoeden dat het om een vroeg voorbeeld gaat, wat een datering in de eerste helft van de elfde eeuw op geen enkele wijze in de weg staat.¹⁵

Voor de bandvoegen bestaat slechts weinig vergelijkingsma-

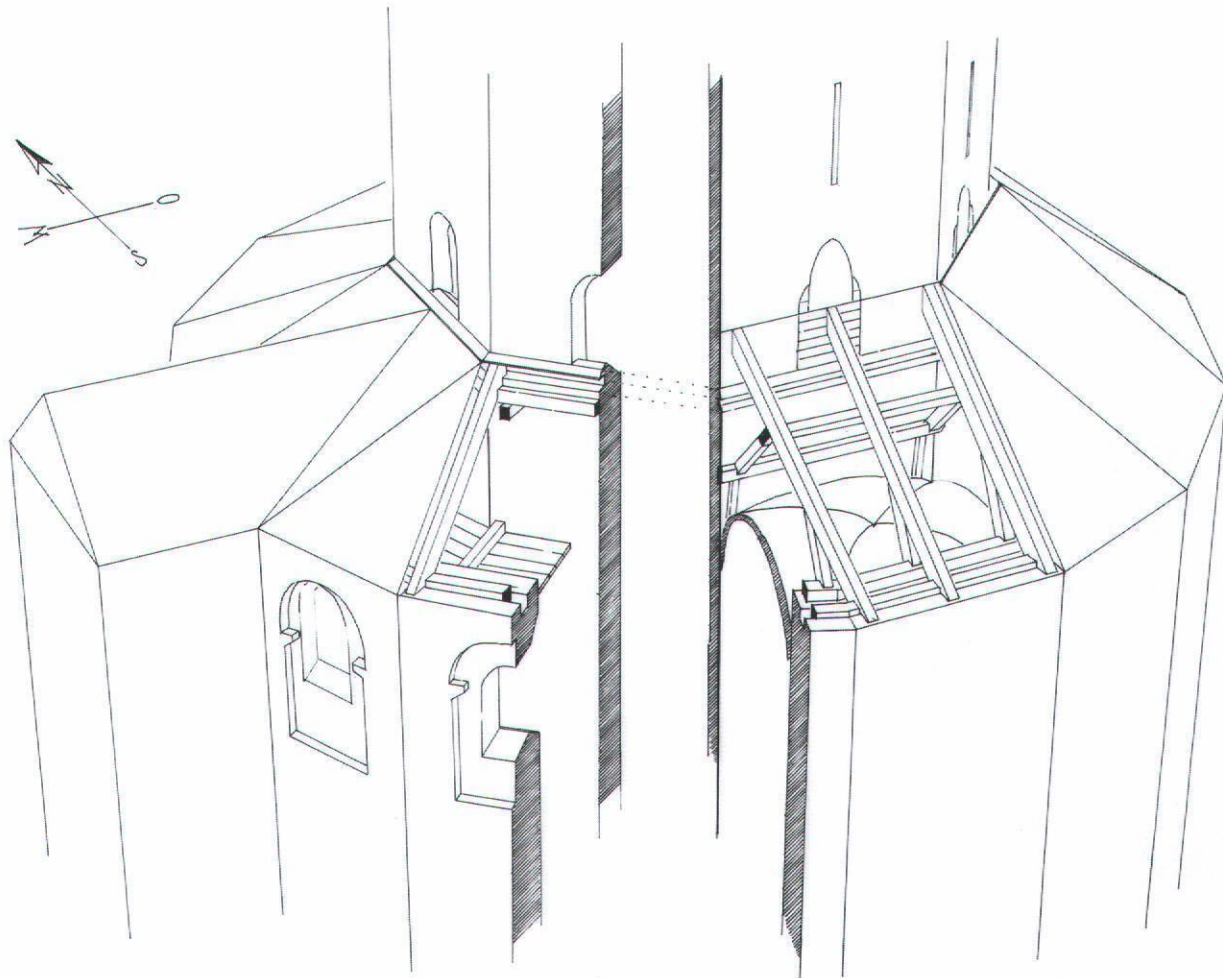

Afb. 6. Slechts weinige jaren na de bouw van de kapel werd deze tijdens een opstand van Godfried III met de baard en de Vlaamse graaf Boudewijn V tegen keizer Hendrik III voor het eerst verwoest. Van het gehele gebouw bleef slechts het onderste gedeelte intact. Alleen de portaalvoorbouw bleef tot op de verdieping behouden (tegenwoordig nog aanwezige delen geschaduw). Omdat na een latere verwoesting de zuidzijde van de kapel vanaf de grond herbouwd werd, is de mate van verwoesting aan deze zijde in de elfde eeuw niet meer vast te stellen (weergegeven in grijs) (tekening Stefan Vogel).

teriaal, waarvan de vroegste echter uit de eerste helft van de elfde eeuw stammen. Ook de vormgeving van de gevels met ongeprofileerde blindnissen, waarin de vensters ongeprofileerd aangebracht zijn, laat zich in deze tijd dateren. Een vergelijkbaar voorbeeld is te vinden in de Sint Dionysius in Luik (ca. 1000¹⁶), terwijl ook de al genoemde Bernoldkerken en de Sint Servaas duidelijke overeenkomsten vertonen.¹⁷ Het gebouw levert met behulp van de nog in situ aanwezige substantie en kenmerken een aannemelijke datering in het tweede kwart van de elfde eeuw op, maar de centrale vraag is nu, of de kapel voor of na 1047 is gebouwd.

Verwoesting van het Valkhofcomplex

Bij een opstand van Godfried III met de Baard en de Vlaamse graaf Boudewijn V tegen keizer Hendrik III, brandde het Valkhofcomplex in het jaar 1047 volledig uit. De verwoesting schijnt zeer heftig te zijn geweest; van deze gebeurtenis zijn niet minder dan vier contemporaine berichten bekend.¹⁸ Er schijnt nauwelijks een andere conclusie mogelijk te zijn dan dat de Valkhof in 1047 vrijwel geheel is verwoest. Dat direct hierna de kapel zou zijn gebouwd, is zeer onwaarschijnlijk.¹⁹ Hoewel Nijmegen tot het jaar 1047 regelmatig door Duitse keizers werd bezocht (Otto I drie keer, Otto II vijf keer, Otto III vijf keer, Hendrik II zeven keer, Koenraad II vijf keer, Hendrik III voor 1047 drie keer)²⁰, lieten de keizers na de verwoesting van de Valkhof Nijmegen links liggen, hoewel zij nog wel Aken en Utrecht bezochten.²¹ Hendrik III stierf in

Afb. 7. Bij de wederopbouw van de kapel na 1155 werd op de omgang – waarschijnlijk in navolging van de oude vorm – een vlak lessenaarsdak aangebracht. Aan de hand van de bewaard gebleven aanslagen is de constructie van dit dak te reconstrueren (links). Daksporen rustten op de muurkroon van de omgang op een muurplaat, aan de octogoon eindigden ze in een in het muurwerk ingelaten brede groef en werden door strijkbalken op korte houten consoles ondersteund. Een gemetselde waterslag leidde het regenwater naar het dak. Direct hierboven bevonden zich in de octogoon grote rondboogvensters. Bij de tweede wederopbouw van de kapel aan het einde van de veertiende eeuw werd het lessenaarsdak opnieuw vernieuwd (rechts). Daarbij moesten de rondboogvensters voor een deel worden dichtgezet. In plaats van een vlakke balklaag kreeg de omgang op de bovenverdieping nu eveneens kruisgraatgewelven (tekening Felix Büttner).

1056 maar kwam na 1047 niet meer in Nijmegen terug.²² Zijn opvolger Hendrik IV (1056-1106) bezocht in zijn lange regeertijd Nijmegen nooit, en diens opvolger Hendrik V (1106-1125) deed dit slechts eenmaal, waarschijnlijk door ziekte daartoe gedwongen.²³ Lotharius III (1125-1137) bezocht Nijmegen wederom niet en pas Koenraad III (1138-1151) was tijdens zijn dertienjarig bewind tweemaal in Nijmegen.

Dat de kapel in 1047 tijdens de genoemde opstand al bestond en is verwoest, daarop wijzen sporen in het gebouw. Kartering van de voegen leidde tot het inzicht dat het bovenste deel van de octogoon tot op de hoogte van de zuilbasementen werd beschadigd, wat eveneens voor de bovenverdieping van de omgang geldt (afb. 6).²⁴

Pas in de tweede bouwfase hergebruikte onderdelen van de eerste fase – waarop hieronder nog gedetailleerder zal worden ingegaan – preciseren de datering op circa 1030. Zeer waarschijnlijk is de Saliër Koenraad II (1024-1039) te beschouwen als bouwheer van de kapel in Nijmegen, dat hij reeds twee maanden na zijn kroning in 1024 bezocht. Ook de verwijzing naar de Karolingische Paltskapel in Aken en daarmee naar Karel de Grote zelf is voor Koenraad niet onwaarschijnlijk, omdat hij zichzelf nadrukkelijk als de opvolger van Karel de Grote beschouwde: “Aan Koenraads zadel hangen de stijgbeugels van Karel”.²⁵ Een mogelijke reden voor de bouw van de kapel zou op zijn laatst het huwelijk van Koenraads zoon Hendrik II met zijn eerste vrouw Gunhilde in het jaar 1036 in Nijmegen geweest kunnen zijn.²⁶

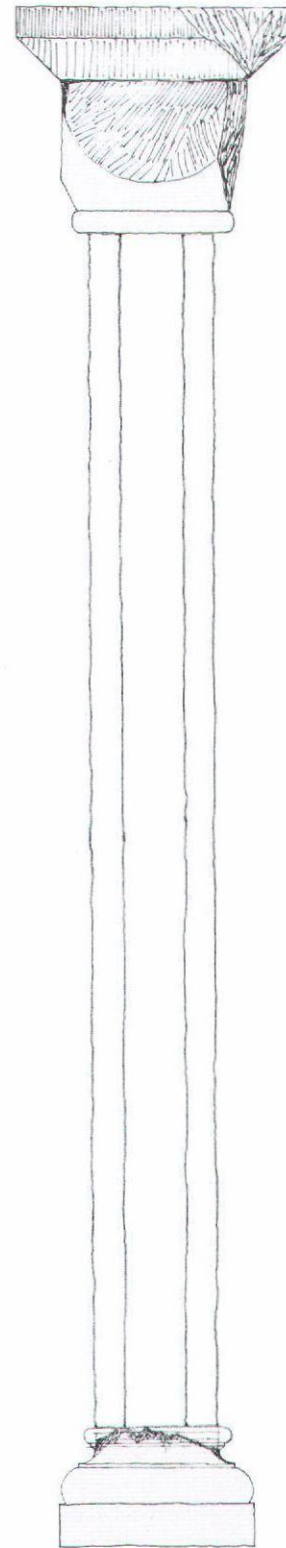
De wederopbouw in de twaalfde eeuw

Nadat de kapel dus een eeuw lang als ruïne voor sacrale doeleinden onbruikbaar was geweest, werd de kapel herbouwd. Het was Koenraads opvolger Frederik Barbarossa die de Valkhof liet herbouwen.²⁷ Hij bezocht Nijmegen in de jaren tussen 1152 en 1190 vier keer.²⁸ Een inscriptie uit het jaar 1155, die oorspronkelijk in de Valkhofkapel was ingemetseld²⁹ verwijst naar deze herbouw. Uit de tekst valt op te maken dat Frederik in het jaar 1155 de oude muren in Nijmegen (opus neomagi), die eerder omgevallen, gebroken en bijna verdwenen waren (in nichil ante redactum), vernieuwde.³⁰ Sporen van de wederopbouw zijn nog aan het gebouw afleesbaar. De kern werd vanaf de hoogte van de borstwering van de galerij nieuw opgemetseld, de muurkronen van de omgang vernieuwd en van een lessenaarsdak voorzien. De dakhelling en de constructie van dit lessenaarsdak kunnen aan de hand van de bouwsporen aan de buitenkant van de kern en aan de muurkroon van de omgang worden afgelezen. Daaraan is te zien dat op de muurkroon van de omgang een muurplaat in een verdiepte richel lag, waar de daksporen waarschijnlijk op of overheen lagen. De sporen lagen met hun bovenkant zonder muurplaat op een richel van de kern. Een kleine afgeschuinde lijst daarboven leidde het regenwater naar het dak (afb. 7). Onregelmatig verdeelde, rechthoekige gaten in het muurwerk onder de kap kunnen niet eenduidig worden geïnterpreteerd. Enkele hebben als steigergaten bij de bouw dienst gedaan, andere behoren waarschijnlijk tot een verdwenen houten balklaag boven de omgang.

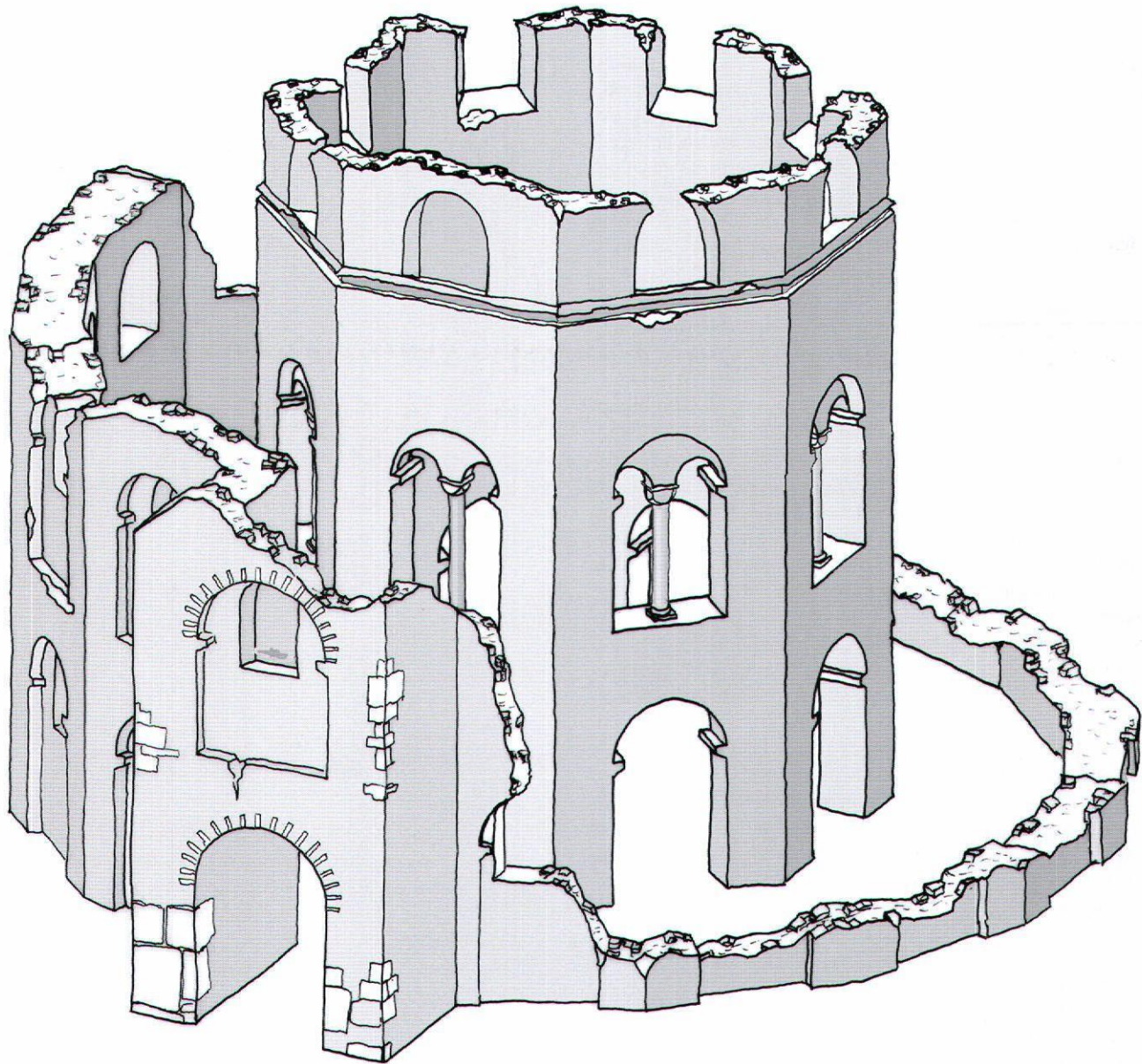
Wezenlijk kenmerk van de tweede bouwfase is de poging om in de herbouw zoveel mogelijk aan te sluiten bij de oorspronkelijke opzet. Het tufsteen dat voor de herbouw werd gebruikt bestaat voor het grootste gedeelte uit (hergebruikte) blokken. In de tweede fase, dus in het muurwerk van de bovenverdieping van de octogoon, zijn in tegenstelling tot de eerste fase herhaaldelijk (Romeinse?) bakstenen verwerkt. De bakstenen zijn telkens individueel en als opvulling gebruikt, zodat hier een praktische reden te vermoeden valt.

Zoals ook bij het muurwerk van de eerste fase, zijn de wanden van de tweede fase met een net uit rode bandvoegen overtrokken (zie afb. 4). Als duidelijk verschil en daarmee een helder criterium om de beide fasen van elkaar te onderscheiden zijn de bandvoegen van de tweede fase niet uit uitpuilende mortel opgebouwd. In plaats daarvan werd het tufsteen in de tweede bouwfase met een zeer korrelige, wit-blauwe mortel gemetseld en het muurwerk later met een donkerroze mortel met rijkelijk toegevoegd baksteengruis met brede bandvoegen voorzien. Dit verschil in morteltoepassing tussen de eerste en de tweede fase laat zich optisch goed vaststellen. De plaats van de beide voegensoorten laat zien wat er van het gebouw van voor 1047 en van de herbouw uit de twaalfde eeuw behouden is gebleven.

In de tweede fase werden ook de boogopeningen van de galerij hersteld. Waarschijnlijk in deze tijd werden de borstweringen van de openingen ongeveer een halve meter verhoogd, mogelijk om de krachten van de naar buiten drukkende kruis-

Afb. 8. Alle zuilen van de galerij werden in latere tijd veranderd: Van de eerste bouwfase zijn enkele basements en kapitelen behouden gebleven. De dobbelsteinkapitelen verwijzen naar een bouwtijd rond 1030 (tekening Johannes Cramer).

Afb. 9. De kapel werd voor het einde van de veertiende eeuw opnieuw deels verwoest. Deze keer bleef de octogoon tot op de derde bouwlaag behouden. Van de omgang bleven alleen de west- en noordkant tot op de tweede bouwlaag staan (tekening Stefan Vogel).

graatgewelven uit de eerste bouwfase beter te kunnen opvangen. De openingen bevatten deelzuilen. De meeste basementen en kapitelen zijn evenals alle zuilen vernieuwd.³¹ De vervangen onderdelen van donkergrijze zandsteen werden op de omgang gelegd, waar zij zich nog steeds bevinden, zodat de oorspronkelijke vorm te reconstrueren was. Het betreft zandstenen Attische basementen en dubbelsteenkapitelen met een dekplaat op een halsring. De achthoekige schachten werden uit een sterk gelaagde zandsteen vervaardigd. De kapitelen en de dekplaten zijn zeer eenvoudig, zonder decoratie uitgevoerd. Enkele spaarzame resten van afwerking laten zien dat de onderdelen oorspronkelijk gepolychromeerd zijn geweest (afb. 8).

Evenals dat met de datering van de eerste bouwfase het geval is, laat de tweede (wederopbouw)fase zich moeilijk dateren. Het streven om bij de herbouw zo dicht mogelijk bij het oorspronkelijke plan te blijven stond blijkbaar geen vernieuwende vormgeving toe – of de wederopbouw vond plaats, terwijl die oudere vormen nog actueel waren. Als dateringscriterium voor de wederopbouw dienen vooral de openingen van de galerij. De rondbogige vorm van de nis en de beide openingen zijn ontegenzeggelijk nog romaans. De dubbelsteenkapitelen zijn zeer eenvoudig uitgevoerd en bevatten geen decoratie. Vanaf het einde van de elfde eeuw worden dubbelsteenkapitelen echter in de regel met geometrische, florale of

figuurlijke voorstellingen voorzien, zoals dat bijvoorbeeld in de Sint Aurelius in Hirsau en in de Sint Georg in Keulen het geval is,³² zodat de kapitelen in Nijmegen waarschijnlijk nog in de eerste helft van de elfde eeuw moeten worden gedateerd en hergebruikt zijn. Het relatief kleine schild, dat niet de gehele vlakte van het bovenste ‘dubbelsteengedeelte’ van het kapiteel uitvult – vergelijkbaar met de crypte van de Dom van Speyer (ca. 1025 tot 1041) – plaatst deze kapitelen aan het begin van een dergelijk vormgebruik.³³ Deze gedrukte vorm duidt op een ontstaanstijd rond 1030. Tegen deze achtergrond ligt het voor de hand dat de kapitelen en waarschijnlijk ook de basementen tot de eerste bouwphase behoren en bij de wederopbouw van de kapel hergebruikt zijn. De zuilen van zandsteen stammen daarentegen waarschijnlijk uit de tweede fase, toen de borstweringen zijn verhoogd en daardoor kortere zuilen nodig waren.

Hoewel uit het gebouw zelf geen scherpe datering van de wederopbouw op te maken is, kan – op basis van de gegevens dat de kapel en de burcht na 1047 tot in het midden van de twaalfde eeuw niet zijn gebruikt en we bovendien over een inscriptie beschikken, die stelt dat Frederik Barbarossa in 1155 de Palts herbouwen liet – de datering van de wederopbouwphase rond 1155 worden gedateerd.

De tweede wederopbouw

Hoewel het concept van de Valkhofkapel tot de elfde eeuw teruggaat en de kapel in het midden van de twaalfde eeuw werd herbouwd, stamt bijna een derde van de historische bouws substantie uit latere tijd. Zoals in de inleiding is gezegd, bestaat een aanzienlijk gedeelte van de kapel uit baksteen, wat wijst op nóg een ingrijpende herbouwphase (afb. 9). In tegenstelling tot de eerste wederopbouw in de twaalfde eeuw koos men nu voor ander bouw materiaal en voor moderne vormen. Het grootste gedeelte van deze wederopbouw met de daarop aansluitende gewelven heeft betrekking op de buitenmuur van de omgang. Tien van de in totaal zestien traveeën werden in baksteen van de grond af nieuw opgemetseld.³⁴ Met hetzelfde materiaal en in hetzelfde onregelmatige staande metselverband werd de octogoon verhoogd. Dit onderdeel kreeg een nieuw, steiler tentdak. Dit dak bevindt zich nog steeds op het gebouw en kon dendrochronologisch worden gedateerd. Aan de hand van dit onderzoek werd duidelijk dat het hout voor de constructie in de jaren 1393 en 1394 werd gekapt.³⁵ Van deze derde bouwphase, die zich zo duidelijk van het oudere werk onderscheidt, zijn enkele schriftelijke bronnen bekend: In 1397 werden *900 voet leydacx*, een nieuw kruis en een weerhaan aangebracht en bovendien 3000 stenen gebruikt.³⁶

Samen met het hoofddak boven de octogoon werd ook het lessenaarsdak boven de omgang steiler gemaakt. De hoogte van de muurkroon veranderde niet, maar de daksporen sloten nu meer dan een meter hoger op het muurwerk van de octogoon aan, waardoor de dakhelling veranderde van 22° naar 37°. Het nieuwe tentdak op de kern kreeg zelfs een helling van 62°.

Door het aanbrengen van een steiler lessenaarsdak boven de

omgang verdwenen de bovenste vensters van de octogoon achter het nieuwe dak. Om toch nog voldoende lichtinval te krijgen, werden de grote rondbogige vensters versmald, maar naar boven toe met een spitsbogige opening verlengd. De achter het dak verdwijnende delen van de rondboogvensters werden dichtgezet. Al deze veranderingen werden uitgevoerd in baksteen. Om de baksteen aan de binnenzijde aan het oog te onttrekken, werd ongeveer twee meter onder het nieuwe dak van de octogoon een houten vloer aangebracht, die de kapconstructie van de binnenruimte afscheidt.

In het kader van de wederopbouw aan het einde van de veertiende eeuw werd het gebouw – vooral in de nieuwe gedeelten – gemoderniseerd, zodat we met een combinatie van oude en nieuwe vormen te maken hebben. In de tien nieuwe traveeën van de omgang werden de in blindnissen geplaatste rondboogvensters van de behouden gebleven zes andere traveeën in het westen en noorden niet gekopieerd. In plaats daarvan koos men voor beide bouwlagen van de omgang voor spitsbogige vensteropeningen met traceringen. Deze venstertraceringen werden evenals de vensterdorpels in tufsteen uitgevoerd. Zoals dat ook het geval was met onderdelen van de octogoon, werden alle venstertraceringen bij restauraties in de negentiende en twintigste eeuw vernieuwd. Enkele van de vervangen onderdelen bevonden zich tijdens het onderzoek nog op de galerij en konden zodoende worden gedocumenteerd. Het ging hierbij om spitsbogen met grove profielen.

Voor de nieuwe kruisribgewelven gebruikte men bakstenen, die in de vernielde en herbouwde traveeën van de onderste omgang werden aangebracht. De oudere kruisgraatgewelven op de begane grond bleven behouden, zodat ook hier oude en nieuwe vormen naast elkaar bestaan. De nieuwe kruisribgewelven rusten met hun aanzetten op geornamenteerde consoles, waarvan er enkele eenvoudige geometrische vormen hebben. Drie consoles zijn van maskermotieven voorzien. Hoewel de consoles sterk afgesleten zijn, laten zich nog haardracht en voorstellingstype uit de late veertiende eeuw herkennen.³⁷ Op de verdieping van de omgang werden in deze fase eveneens gewelven – eenvoudige kruisgraatgewelven – aangebracht en daarmee de houten balklaag vervangen.

Op zijn laatst tijdens deze derde grote bouwphase verplaatste men het altaar van zijn oude plaats onder de oostelijke scheiboog van de octogoon naar een nieuwe koornis in het oostelijke veld van de omgang. Deze 3/8 gesloten nis werd als uitbouw van de omgang gerealiseerd en vormde zodoende het oostelijke pendant van het portaal aan de westzijde. Zoals het overige nieuwe muurwerk worden ook de buitengevels van de koornis door gevarieerd materiaalgebruik gekenmerkt. Telkens zeven lagen baksteen wisselen lagen tufsteen af. Deze toepassing van speklagen was blijkbaar als esthetisch onderdeel bedoeld: uitsluitend die onderdelen van de wederopbouw van de derde fase, die vanaf de burcht zichtbaar waren, werden op deze wijze uitgevoerd. De verder naar het zuiden en westen gelegen delen, die door een ander gebouw vanuit de burcht afgeschermd waren³⁸ werden geheel in baksteen uitgevoerd (afb. 13).

Afb. 10. Bij de herbouw van de kapel aan het einde van de veertiende eeuw werden nieuwe vormen toegepast. In de omgang werden aan de zuid- en oostzijde van de omgang op de begane grond kruisribgewelven aangebracht, die gedeeltelijk op geometrische, gedeeltelijk op figuurlijke consoles rusten.

Later gebruik en veranderingen

Toen de kapel aan het einde van de veertiende eeuw voor de tweede maal werd herbouwd, waren de hertogen van Gelre patroon van de kapel. De weinige schriftelijke bronnen uit de vijftiende en zestiende eeuw laten zien dat de kapel voortdurend in gebruik was.³⁹ Na de Reformatie werd de kapel uiteindelijk als kolenopslag gebruikt en het gebouw onderging slechts weinig veranderingen.⁴⁰ Toen aan het einde van de achttiende eeuw het tufsteen van de Valkhof voor de vervaardiging van tras werd verkocht, bleef de kapel verschoond van sloop. De reden was dat men hier de oudste onderdelen van het Valkhof vermoedde, en daarom besloot de stad Nijmegen de kapel te kopen.⁴¹ Na afbraak van de burcht werd de gescheurde noordwestzijde van de kapel met bakstenen gerepareerd. Tegelijkertijd werd de op dat moment dichtgemetselde westingang heropend. In 1904 besloot de stad de kapel te restaureren. Het werk begon in 1905 en was een jaar later

klaar. De restauratiemethode van stadsarchitect Weve was zeer terughoudend, en stelde op zijn eigen onderzoek van het gebouw.⁴²

Na de Tweede Wereldoorlog – de kapel had nauwelijks schade geleden – restaureerde J.G. Deur de kapel in de jaren 1953/5-1958. Hij reconstrueerde de laatgotische altaarnis en vernieuwde aanzienlijke delen van de buitenbekleding.⁴³

Besluit

De Valkhofkapel is het oudst bewaard gebleven onderdeel van de Nijmeegse Valkhof. Het onderzoek van het gebouw als zelfstandige bron verschaftte duidelijkheid omtrent enkele openstaande onderzoeksvragen en leverde informatie over de bouwgeschiedenis ervan. Samengevat: rond 1030 werd als navolging van de Akense Paltskapel door een prominente bouwheer een ambitieus gebouw gerealiseerd, dat al kort daarna, in 1047 werd verwoest. De verwijzing naar een Karolingisch voorbeeld was voor keizer Frederik Barbarossa in de tweede helft van de twaalfde eeuw aanleiding om het gebouw in zijn oorspronkelijke vormen te laten herbouwen. Pas in de late veertiende eeuw werden ingrijpende herstellingen uitgevoerd in eigentijdse materialen en vormen. Hoewel deze tweede wederopbouw het grootste deel van de tegenwoordig bewaard gebleven bouwsubstantie vormt, bleef de vorm van het elfde-eeuwse gebouw tot op de dag van vandaag herkenbaar.

Noten

Dit artikel verschijnt gelijktijdig in iets gewijzigde vorm onder de titel 'Valkhofkapelle Nimwegen (Nijmegen). Neue Erkenntnisse zur mittelalterlichen Baugeschichte', in: *Architectura. Zeitschrift für Geschichte der Baukunst/ Journal of the History of Architecture*. 38 (2008) I, 35-48.

- ¹ J. in de Betouw, *Bijvoegsel tot de Lotgevallen van de gewezen Burg te Nymwegen betreffende de aloude capellen aldaar*, Nijmegen 1804; C.J.C. Reuvsen, 'Nijmeegse kapellen op den Hofberg', in: *Antiquiteiten II* (1823), 122-126; A. Oltmans, 'Beschrijving en archaeologisch onderzoek der achthoekige en romaansche kapellen op het Valkhof te Nijmegen', in: *Bouwkundige Bijdragen*, Amsterdam 1845, 297-342; A. Oltmans, *Description de la chapelle Carlovingienne et de la chapelle Romane, restes du château de Nimègue*, Amsterdam 1847 en G.Th.M. Lemmens et al. (red.), *Het Valkhof te Nijmegen*. Catalogi van het kunstbezit van de gemeente Nijmegen 3, Nijmegen 21984, Kat. Nr. 175-195.
- ² J.J.F.W. van Agt, 'De Sint-Nicolaaskapel op het Valkhof', in: Lemmens 1984, 52-58, 53 met literatuurverwijzing naar Wilhelm de Berchen, *De nobili principatu Gelrie et eius origine*. Handschrift in het Gemeentearchief Nijmegen, uitgegeven door L. Sloet van de Beele, 's-Gravenhage 1870, 4.
- ³ Zie Jacob Burckhardt, 'Die Kirche von Ottmarsheim', in: *Mitteilungen der Gesellschaft für Vaterländische Altertümer II* (1844), Herdruk Straßburg 1941, 9-11; F. Kugler, *Geschichte der Baukunst*,

- Stuttgart 1856, 317; Willem Moll, 'Berigten en mededeelingen', in: *De Nederlandsche Spectator* XX (1865), 338. Geciteerd bij Lemmens 1984, 122; Hermann, 'Der Palast Kaiser Karls des Grossen zu Nimwegen', in: *Bonner Jahrbücher* LXXVII (1884), 88-112; Eugen Gugel, *Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architectuur*, Arnhem 1886, 492; Georg Humann, 'Der Centralbau auf dem Valkenhofe bei Nymwegen', in: *Zeitschrift für christlichen Kunst* V (1892), 288; Konrad Plath, *Het Valkhof te Nijmegen*, Amsterdam 1898 en Jan Jacob Weve, *De Valkhofburch te Nijmegen. Een alsnog-uitgave van het manuscript uit 1925*, red. J.M.T. Nooy, Nijmegen 1993. Zie ook F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst*. Eerste deel. Voorgeschiedenis en Middeleeuwen, 's-Gravenhage 1928, 126ff.: Dieter Weirich, 'Zur Baugeschichte der Zentralkirche auf dem Valkhof zu Nijmegen', in: *Das Münster* VIII (1955), 177-178 was nog van mening dat de kapel uit de tijd van Karel de Grote stamde.
- ⁴ J.J.F.W. van Agt, 'Die Nikolauskapelle auf dem Valkhof zu Nymwegen', in: *Karolingische und Ottonische Kunst* (= Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie III), Wiesbaden 1957, 179-192. Zie ook van Agt 1984.
- ⁵ A.J.J. Mekking, *De Sint-Nicolaaskapel op het Valkhof te Nijmegen. Patrocinia, functie, voorbeeld en betekenis*. Nijmeegse Studieën XVIII, Nijmegen 1996. Een datering in de eerste helft van de elfde eeuw is daarentegen niet langer omstreden. Zie H.P.R. Rosenberg, 'Restauratie en afbraak in Nijmegen', in: *Bulletin KNOB* 67(1968) 3, 69-78; E.H. ter Kuile, *De Romaanse kerkbouwkunst in de Nederlanden*, Zutphen 21982, 13; E. den Hartog, *Romanesque Architecture and Sculpture in the Meuse Valley*, Leeuwarden 1992, 51-52 en R. Stenvert, et al., *Monumenten in Nederland. Gelderland*. Zeist/Zwolle 2000, 242.
- ⁶ K. Bosma et al. (red.), *Bouwen in Nederland. 600-2000*. Amsterdam etc. 2007, 24-25 en 87.
- ⁷ De substantiële bijdrage uit Berlijn werd geleverd door het Fachgebiet Bau- und Stadtbaugeschichte van de Technische Universität Berlin (Prof. Dr.-Ing. Johannes Cramer). De tekeningen werden vervaardigd door Felix Büttner, Stefan Vogel en Torsten Meissner. Het project werd in financiële en logistieke zin ondersteund door de stad Nijmegen. Dank geldt de gemeente Nijmegen, het Bureau Archeologie en Monumenten, Hettie Peterse, Herman Koldewijn, Kees Brok, Rob Mols, de Nijmeegse Valkhofvereniging in de persoon van Fer Boshouwers en bovendien Ronald Glaudemans die bij het onderzoek betrokken was en Dik Berends die het manuscript van dit artikel kritisch doornam.
- ⁸ Van de omgang zijn uit de eerste fase vier traveeën bewaard gebleven.
- ⁹ Het gaat om Drachenfels-trachiet, Römer tufsteen, Hohenleie tufsteen, Weiberner tufsteen, verschillende soorten kalksteen en verschillende soorten zandsteen. Zie A. Slinger, H. Janse en G. Berends, *Natuursteen in monumenten*, Zeist/ Baarn 21982, 28-29.
- ¹⁰ Ook de tufsteen en de andere natuurstenen blokken liggen niet geheel in één lijn. Sporen van een afwerkingslaag konden niet eenduidig worden vastgesteld.
- ¹¹ Vgl. Van Agt 1984, 54.
- ¹² Frans Kipp, 'Kleur op natuursteen – kleur als natuursteen', in: Wim Dubelaar (red.), *Utrecht in Steen. Historische bouwstenen in de binnenstad*, Utrecht 2007, 129-162, 130.
- ¹³ Ivan Bentchev, 'Zu den Befunden romanischer Außenfassungen in Köln', in: *Deutsche Kunst und Denkmalpflege* 44 (1986), 60-71.
- ¹⁴ Zie bijvoorbeeld Matthias Untermann, *Der Zentralbau im Mittelalter. Form, Funktion, Verbreitung*, Darmstadt 1989, 131.
- ¹⁵ Omdat er in Nijmegen geen directe indicatie van betrokkenheid van zuidelijke bouwmeesters of andere invloeden bestaat, is het zoeken naar vergelijkingen beperkt tot het gebied ten noorden van de Alpen.
- ¹⁶ Hans Erich Kubach, Albert Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas. Katalog der vorromanischen und romanischen Denkmäler*. Band 2, L-Z, Berlin 1976, sv Lüttich, St. Dionysius, 706-709.
- ¹⁷ Vgl. Mekking 1996, 9. Het motief van dergelijke vensters is tot in de twaalfde eeuw toegepast (Emmerik, Deventer), zodat met dit motief slechts een *terminus post quem* voor de kapel in Nijmegen kan worden aangegeven.
- ¹⁸ F. Gorissen, *Stede-Atlas van Nijmegen*, Arnhem 1956, 72, n. 7: *Gotefridus [...] quapropter Diotricum, Paldwinum omnesque quous socios nequitiae suae adsciscere poterat assumpsit ac regiam domum in Niumago impletam aedificiis circumstantium villarum igne combussit* [Ann. Altah. A.a. 1047]; (*Gotefridus inter alias [...] clades Neomagum domum regiam miri et incomparabilis operis incendit* [Lambert v. Hersfeld a.a. 1046]; *Godefridus palatium Neomagi incendit et irreparabiliter destruit* [Sigibert v. Gembloux a.a. 1047]; *Comes [...] ipsum (Imperatorem) insequens usque Neomaxum palatium imperatoris combussit* [Chronic. S. Bertini]).
- ¹⁹ Vgl. Mekking 1996, 7-13.
- ²⁰ Lemmens 1984, 133-135.
- ²¹ R.R. Post, 'Het Karolingische paleis op het Valkhof', in: *Numaga. Tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving* III (1956), 37-71, 67.
- ²² Ibidem, 67.
- ²³ J. Kuys, H. Bots (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland; Middeleeuwen en Nieuwe Tijd*, Wormer 2005, 241.
- ²⁴ Hoe groot de schade aan de oost- en zuidzijde was, laat zich tegenwoordig niet meer vaststellen. Latere vernielingen en wederopbouw hebben alle resten van de eerste en tweede fase aan deze zijde doen verdwijnen.
- ²⁵ *Unde extat proverbium: Sella Chuonradi habet ascensoria Caroli*. Wiponis Opera, ed. H. Bresslau, in: *Monumente Germaniae Historia* SS rer. Germ. in us. schol. sep. ed., Bd. 61, Hannover, Leipzig 31915, ND 1977: *Gesta Chuonradi II imperatoris*, c. 6.
- ²⁶ *Die Hochzeitsfeierlichkeiten fanden im Juni 1036 in der Pfalz Nymwegen statt. [...] Erzbischof Pilgrim von Köln [...] wird als eine seiner letzten Amtshandlungen am Peter und Pauls-Tage in der Pfalzkapelle die Brautmesse für das junge Paar gefeiert haben. [...] Zusammen mit Gisela blieb das junge Paar noch für mehrere Wochen in der bequemen niederrheinischen Pfalz*. Geciteerd bij Werner Trillmich, *Kaiser Konrad II. und seine Zeit*, Bonn 1991, 301, 303, 362, 380.
- ²⁷ Mogelijk was reeds zijn voorganger Koenraad III met de herbouw van de burcht begonnen.
- ²⁸ Kuys/ Bots 2005, 241.
- ²⁹ Gorissen 1956, 113, n. 1 en Kuys/ Bots 2005, 234.
- ³⁰ (lapsu[m] confrac[um] vet[us] in nihil ante redactu[m] arte nitore pari reparavit opus neomagi). Geciteerd bij Lemmens 1984, 135, nr.

144. Bij A.J.J. Mekking, 'Palas, Troonabsis en 'Camara Santa'. De zogenaamde Sint-Maartenskapel op het Valkhof te Nijmegen', in: *Bulletin KNOB* 96(1997), 103-115, 108, is de bron eveneens, zij het enigszins afwijkend, weergegeven.

³¹ Vgl. Van Agt 1984, 55, met een verwijzing naar Oltmans 1845. Deze merkte op dat enkele zuilen rond 1800 door houten exemplaren waren vervangen. In 1845 waren de exemplaren die nog niet waren vervangen in de lengte gespleten.

³² Zie ook de crypte van de St. Quirin in Neuß, de crypte van de voormalige abdijkerk Gladbach en de kloosterkerk Stein am Rhein, Alpirsbach. Hans Weigert, 'Das Kapitell in der deutschen Baukunst des Mittelalters', in: *Zeitschrift für Kunstgeschichte* H1 (1936), 7-46.

³³ Weigert 1936 en Uwe Lobbedey (Hrsg.), *Kapitelle des Mittelalters*, Münster 2004.

³⁴ De bakstenen hebben een formaat van 25,5 x 12 x 5,5 cm en zijn in een onregelmatig staand verband gemetseld. Vgl. Weve 1925, 237-238.

³⁵ Dendrochronologische datering door B. Heußner, Petershagen, 8 juni 2007. Van de zes genomen monsters (monsternamen Thomas Nitz en Gabri van Tussenbroek) bevatten drie monsters te weinig jaarringen. Eén monster dateerde rond 1386, terwijl twee andere monsters de jaren 1393 (zomerwankant) en 1394 (wankant) opleverden. Het hout leverde de hoogste vergelijkswaarden op met het Weser-Leine-Bergland en de Mittelrhein.

³⁶ H.D.J. van Schevichaven, *Oud-Nijmegens Kerken, Kloosters, Gasthuizen, Stichtingen en Openbare Gebouwen*, Nijmegen 1909, 118-119. Weve 1925, 240 schrijft, dat in 1387 niet minder dan 100.000 stenen aan de kapel werden vermeteld. In 1395 zijn grote hoeveelheden kalk geleverd, wat erop duidt, dat de laatveertiende-eeuwse bouwcampagne meerdere jaren heeft geduurd. Gorissen 1956, 114, n. 4: LR 1395, 176: *tot Nymeghen totter capellen opter borgh geseint van geheit des dekens 25 malder kalx*.

³⁷ Slechts enkele voorbeelden van dergelijke consoles worden hier genoemd: de consoles in het koor van de Deutschordenskirche te Friesach (O), in het koor van de Wallfahrtskirche Maria Rojach (O), maar ook de zogenaamde Hockende Mann in de Frauenkirche in Nürnberg.

³⁸ De aansluiting van dit gebouw aan de kapel tekent zich duidelijk aan de buitenzijde af. Dit vlakbij gelegen gebouw maakte ook de toegang tot de galerijverdieping van de omgang mogelijk, zoals hier door de aanwezigheid van een dichtgemetselde doorgang nog te zien is.

³⁹ De eerste schriftelijke vermeldingen over het gebruik van de kapel stammen uit de vijftiende eeuw. In 1414 was de kapel aan de heilige Nicolaas gewijd. Gorissen 1956, 113, n. 1: 1414, n. 1: *capella consecrata i.h. beati Nycolai sita in castro* [No.; 1414, 4']; *capella consecrata i.h. beati Nycolai super castrum*. In 1432 liet hertog Arnold bij een goudsmid in Nijmegen een zilveren beeld voor de kapel vervaardigen. Van Schevichaven 1909, 118. Rond deze tijd was een rector aan de kapel verbonden, die op een altaar drie keer in de week een mis opdroeg. Gorissen 1956, 114, n. 5: 1456, 14': *rector s. Nycolai*; 1456, 22: *rector capelle s. Nycolai supra castrum*; 1456.27': *conquestus super violencia rectori capelle uper borch facta*. Op 19 maart 1470 stichtte hertogin Katharina van Kleef vier erfelijke missen op het altaar van de heilige Alexis. Weve 1925,

239. Zie ook H.D.J. van Schevichaven, 'De Nymeegsche burchtkapellen, meer in het bijzonder de hertogelijke kapel', in: *Bijdragen en mededeelingen Gelre X* (1907), 67-75, 67; A.J. Maris, 'De geestelijke fundatiën in de St. Nicolaaskapel op het Valkhof', in: *Bijdragen en mededeelingen Gelre LII* (1952), 63-77, 64 en Gorissen 1956, 114, n. 6. In 1520 bevond zich een aan de heilige Margaretha gewijd altaar in de kapel. Weve 1925, 239. In de zestiende eeuw werden herhaaldelijk, vooral cosmetische herstelwerkzaamheden aan de kapel uitgevoerd, waarbij de gewelven werden beschilderd. H. Schoonwater, 'De gewelfschilderingen in de Nicolaaskapel', in: *Valkhofnieuws* 16 (1978a) 1, 3-17 en H. Schoonwater, 'De wijdingskruisen in de Nicolaaskapel', in: *Valkhofnieuws* 16 (1978b) 1, 78-81; zie ook Van Agt 1984, 56, n. 17. Koning Philips II schonk in 1564 tachtig pond, om een versierd houten crucifix, een nieuwe kelk en een kazuifel te kopen. Van Schevichaven 1909, 118-119.

⁴⁰ A.R. Riehl, *Het valkhof en herbouw. Het verleden voorbij?*, Delft 1997, 36.

⁴¹ Van Schevichaven 1907, 67.

⁴² Lemmens 1984, 124. Vgl. Jan Jacob Weve, 'Restauratie der Karolingische Valkhofkapel te Nijmegen', in: *Bulletin NOB VIII* (1907), 15-27.

⁴³ Rosenberg 1968, 70.

De kerk van de Allerheiligste Drieëenheid in Oldenzaal, bekroning op het omvangrijke oeuvre van architect Wolter te Riele

Zeno Kolks en Ben Kooij

Wolter te Riele is niet een van de bekendste Nederlandse architecten. Hij heeft wel een aanzienlijk oeuvre op zijn naam staan. De monumentale Allerheiligste Drieëenhedskerk in Oldenzaal uit 1929-1930 is één van zijn laatste kerken. Dit onbeschermde meesterwerk onderscheidt zich door de veelvuldige toepassing van symboliek, wat in die tijd ongebruikelijk was geworden. Een dreigende sluiting en sloop van deze basiliek was de reden de kerk te documenten en meer uitgebreid te beschrijven.

Wolter te Riele Gzn.

Hij werd geboren in Deventer op 8 september 1867. Hij was de enige zoon van architect (aanvankelijk timmerman) Gerardus te Riele Wzn. (Deventer 1833-Deventer 1911) en Berendina Maria Weijnen (Lichtenvoorde 1833-Deventer 1909). De Te Rieles stamden uit een geslacht van timmerlieden. Gerardus Te Riele Wzn. was aanvankelijk timmerman. Later breidde hij zijn arbeidsterrein uit tot de bouw en

Afb. 1. Overzicht van het exterieur van de Allerheiligste Drieëenheid in Oldenzaal gezien vanuit het noordoosten met links de pastorie (A.J. van der Wal, RACM 1983)

Afb. 2. Ongedateerde foto van architect Wolter te Riele Gzn. (1867-1937) (coll. Z. Kolks)

omstreeks 1866 begon hij als zelfstandig bouwmeester. Hierbij werd hij ondermeer geadviseerd door zijn Duitse collega Hugo Schweizer (1841-1925) en door de wereldgeestelijke Gerardus Wilhelmus van Heukelum (1834-1910).

Na een opleiding bij zijn vader studeerde Wolter van 1886 tot 1889 aan de St. Lucasschool in Gent, de oudste van een negental onderwijsinstellingen op streng katholieke grondslag, waar een sterk ambachtelijke en praktijkgerichte beroepsopleiding werd gegeven op het gebied van de christelijke kunst. Bij deze opleiding stond de gotische stijl centraal. Aan deze St. Lucasschool waren grote namen verbonden zoals de architect en bevorderaar van de neogotiek in België, Jean Baptiste Béthune (1821-1894) en zijn landgenoot ingenieur en staatsman Joris Helleputte (1852-1925).

Vanaf 1889 ging Wolter enige tijd in de leer bij de beroemde Nederlandse kerkenbouwer P.J.H. Cuypers (1827-1921), die destijds in Amsterdam gevestigd was. Hier leerde hij diens zoon Jos Cuypers (1861-1949) kennen. Hij werkte daar samen met Jan Stuyt (1868-1934), Jan Lauweriks (1864-1932) en Herman Walenkamp (1847-1933). Deze studietijd werd gevolgd door een verblijf in Londen waar Wolter onderricht kreeg in de 'archeologie' (kunstgeschiedenis van de middeleeuwen).

Van 1890 -het jaar waarin hij zijn opleiding in Gent voltooide- tot 1902 werkten vader en zoon Te Riele meestal samen. Eén van de eerste zelfstandige opdrachten van Wolter moet

de bouw van een 'gesticht met bewaarscholen' in het Achterhoekse Lichtenvoorde zijn geweest. Dit complex stond naast de later door hem gebouwde kerk van de H. Bonifacius (1912-1913). Het werk is aanbesteed op 13 februari 1890 en in het midden van de jaren tachtig van de 20ste eeuw afgebroken.

Tot 1912 was architect Wolter te Riele gevestigd in Deventer, maar in dat jaar kwam er een tweede vestiging in Nijmegen bij. In het bisdom 's-Hertogenbosch, waartoe Nijmegen behoort, verwachtte hij uitbreiding van het aantal opdrachten te krijgen hetgeen kennelijk tegen viel, want in 1918 is er weer sprake van één kantoor in Deventer. Hieraan kwam op 28 augustus 1918 een einde toen Te Riele zich in Utrecht vestigde, de zetel van de aartsbisschop, om daar uiteindelijk te overlijden op 13 februari 1937.

Het kerkelijke oeuvre van Wolter te Riele begint volgens de literatuur met de bouw van de St.-Georgiuskerk in Almelo (1901-1903), thans een rijksmonument.¹ Zijn laatste kerk is die van de H. Theresia van het Kindje Jezus (1934-1935) in het Twentse Borne, nog steeds in neogotische trant uitgevoerd. Tussen 1901 en 1935 werden naar zijn ontwerp meer dan tachtig kerken en kerkdelen uitgevoerd. Daarnaast heeft hij 20 kerken gerestaureerd.

Karakteristieke kerken

Een opmerkelijk verschijnsel in het kerkelijk oeuvre van Wolter te Riele is, dat hij een aantal keren een nieuw gegeven introduceert, dit gegeven vervolgens in een la bewaart en het pas jaren later herneemt en frequent toepast. Voorbeelden hiervan zijn de toepassing van het gebonden stelsel zonder Stützenwechsel, de aanwezigheid van dubbele bovenlichten in de lage middenbeukmuren en stenen dakkapellen als voortzetting van de middenbeukmuren.

In het oeuvre van Te Riele keert een aantal uitgangspunten telkens terug. Ten eerste dat hij zijn leven lang vasthield aan de oost-westoriëntatie, aan meerbeukige kerken en aan stenen gewelven overal, ook toen na de Eerste Wereldoorlog in de Nederlandse katholieke kerken de ziende bekapping boven het schip gebruikelijk werd. Eén van de weinige uitzonderingen vormde de intussen afgebroken Muntelkerk (H. Antonius van Padua) in 's-Hertogenbosch waar boven de middenbeuk wél een open dakstoel voorkwam.²

In de plattegronden zien wij dikwijls een soort gebonden systeem zonder alternerende tussenpijlers toegepast. De gewelven boven de zijbeuken zijn een combinatie van een tongewelf en twee kruisribgewelven.³ Waar binnenwerks de tussenpijler ontbreekt, is er buitenwerks wel sprake van een afwisseling van zwaardere en lichtere steunberen zoals bij de St.-Georgiuskerk in Almelo (1901-1902).⁴ Steunberen zijn gewoonlijk voorzien van sokkellijsten, ook waar dit bij de aansluitende muurvlakken niet het geval is.⁵

Vanaf de St.-Nicolaaskerk in het Noord Twentse Denekamp (1910-1912) tot en met de St.-Theresiakerk in Borne (1934-1935) is er bij Wolter te Riele een voorkeur te bespeuren voor een pseudo-kooromgang met galerij.⁶ Dit fenomeen komt

Afb. 3. Utrecht, Korte Nieuwstraat 12, toegang tot het kantoor van Wolter te Riele Gzn., foto gemaakt tussen 1920 en 1935. Het pand met poortje is ná WO II gesloopt t.b.v. de uitbreiding van de rechtbank (Hoogendijk, RACM)

voor bij de romaanse architectuur in West Europa en is bij Wolter te Riele dikwijls gecombineerd met dat van de schraagbeelden.⁷ Soms zien wij bij Te Riele gezocht-originele vormen.⁸ Opmerkelijk is ook de aanwezigheid van pseudo-transepten bij de St.-Plechelmuskerk te Deuringen bij Hengelo in Overijssel (1910-1912) en bij de St.-Theresiakerk in Borne (1934-1935). Een onlogische oplossing is de aanwezigheid van bovenlichten in de middenbeukmuren van de St.-Jozefkerk in Hooglanderveen bij Amersfoort (1917-1918), waar deze lichtopeningen geen enkele functie vervullen omdat zij schuil gaan achter het schipdak.

Te Riele zou op aandringen van Jos Cuypers de oostpartij van de St.-Nicolaaskerk in Denekamp (1910-1912) ook inwendig onbepleisterd hebben gelaten, hoewel dit niet de bedoeling was. Pas omstreeks 1920 wordt het bij Te Riele gebruikelijk de interieurs helemaal in schoon metselwerk uit te voeren.

Te Riele past in de regel grauwe baksteen toe, maar in zijn vroege kerken komt soms ook gele baksteen voor.⁹ Ook wordt wel gebruik gemaakt van rode en gele zandsteen.¹⁰ Tenslotte zij nog gewezen op de korte kop, die dikwijls boven aan de torens van Te Riele voorkomt.¹¹ Dede bovenste geleding heeft

Afb. 4. Pastoor Eerw. Heer Franciscus Stokman (1888-1946). Hij was van 1930 tot 1946 verbonden aan de kerk

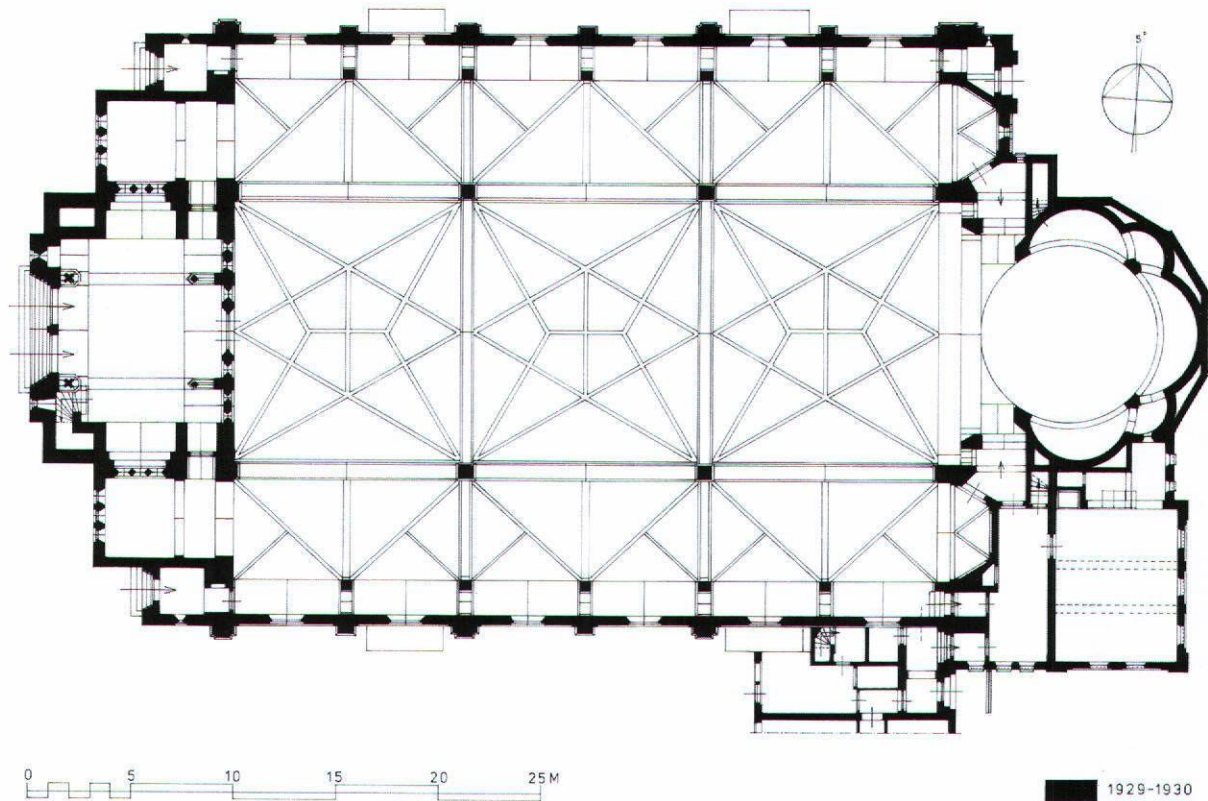
in de regel een achthoekige plattegrond, uitgezonderd de toren van de H. Jozef in Zeist (1923-1924).

Oeuvre

Het kerkelijk oeuvre van Wolter te Riele kan in drie perioden worden verdeeld: 1. de beginfase (1901-ca. 1911); 2. de tussenfase (ca. 1911-ca. 1915) en 3. het latere werk (ca. 1915-1935).

1. De beginfase (1901-ca. 1911).

Wolter te Riele begon in de traditie van de neogotiek. Kenmerken zijn stenen ribgewelven, uitwendig geschraagd door steunberen en een enkele keer ook door luchtbogen zoals bij de H. Georgius Almelo (1901-1902). Hoewel de kerken van Wolter uit deze periode dus neogotisch te noemen zijn, onderscheiden zij zich duidelijk van die van zijn vader Gerhardus.¹² De meeste bedehuizen van Te Riele sr. behoren tot het type van de pseudobasiliek, een kerktype, dat in de late middeleeuwen in Oost-Nederland veel voorkwam. Voorbeelden zijn

Afb. 5. Plattegrondtekening van de kerk (opmeting en tekening B.H.J.N. Kooij, RACM 2007)

de H. Gregorius in Buren (1886-1887), de H. Agatha in Harreveld bij Lichtenvoorde (1888-1889) en de H. Nicolaas te Schalkhaar bij Deventer (1894-1895). Pseudobasilieken vindt men bij Wolter te Riele nauwelijks. Eén van de weinige voorbeelden is de kerk van Hooglanderveen (1917-1918). Bij hem is het gebruikelijke kerktipe de basiliek met relatief lage middenbeuk, dat wat de middeleeuwse kerkbouw betreft gewoonlijk aan het Nederrijnse gebied wordt gekoppeld en in de Nederlandse neogotiek bij vertegenwoordigers van de Utrechtse School als Alfred Tepe (1840-1920) wordt aantreffen.¹³ De kerken van de zoon zijn meer gedetailleerd en rijker van vormgeving gelet op de gewelfbouw en plattegrond en zijn meer internationaal georiënteerd.

Van een sterke mate van detaillering is al sprake bij de eerste kerk van Wolter te Riele, de St.-Georgius in Almelo (1901-1902). Hier bevindt zich een schijntriforium, dat versierd is met vlechtbogen. Deze vorm van decoratie treft men geregeld bij middeleeuwse kerken in Groot-Brittannië aan, maar komt ook elders voor.¹⁴ Het is opvallend, dat Wolter van meet af aan boven de (hoofd)ruimten van zijn kerken netgewelven en stergewelven ontwierp waar zijn vader deze overkluisde met 'eenvoudige' kruisribgewelven.

De experimenteerlust van Wolter op het gebied van de gewelfbouw uit zich bijvoorbeeld in een afwijkend type gewelven boven de zijbeuken en wat de plattegrond betreft in

een inspringend transept.¹⁵ Gewoonlijk ontbreken kapitelen in de beginfase van het oeuvre van Te Riele.¹⁶ Dit verschijnsel is ook waarneembaar bij de voornaamste vertegenwoordiger van de Utrechtse school, Alfred Tepe. Het achterwege laten van kapitelen komt herhaaldelijk voor in de late gotiek van Duitsland, de belangrijkste inspiratiebron van deze richting in de neogotiek van Nederland.¹⁷ In tegenstelling tot Tepe beperkte Wolter te Riele zich in deze jaren niet enkel tot baksteen, maar paste hij ook duurdere bouwmaterialen als rode zandsteen toe.

2. De tussenfase (ca. 1911-ca. 1915) met veel vormgeving uit de tijd van de overgangsstijl.

Mgr. Van Heukelum bepaalde op een bijna dictatoriale wijze de stijl van de nieuw te bouwen kerken in het Aartsbisdom. Het lijkt wel alsof Te Riele zijn overlijden aangreep om zich uit het keurslijf van de neogotiek te ontworstelen. Het begon met de uitbreiding van de middeleeuwse St.-Nicolaaskerk in Dene-kamp (1910-1912).¹⁸ In deze periode paste de bouwmeester veel motieven uit de overgangsstijl toe, maar niet die met een romaanse vormgeving.¹⁹ In tegenstelling tot de voorafgaande, eerste fase en de volgende, derde fase staan er nu zuilen tussen de beuken. De basementen van deze zuilen zijn in deze periode dikwijls van geteerde baksteen, worden afgesloten door lijsten

Afb. 6. Ontwerptekening [gezien vanuit het zuidoosten] voor de Allerheiligste Drieëenheid te Oldenzaal van W. te Riele (archief W. te Riele, repro RACM)

van zwarte hardsteen en worden bekroond door profielkapitelen zoals in Veldhoven, Coevorden en Kanis.²⁰ De toepassing van natuurstenen kapitelen staat in schril contrast tot architect Alfred Tepe en zijn geestverwanten van de Utrechtse school. Zij gebruiken geen vrijstaande zuilen. In tegenstelling tot hun oeuvre toont het werk van Wolter te Riele uit deze periode soms centraliserende tendenzen.²¹

De binnenwerkse vensterlijsten zijn in deze periode herhaaldelijk opgevolgd door patronen van kruisvormige bakstenen.²² Een dergelijke werkwijze komt men in deze periode ook herhaaldelijk buitenwerks tegen in de velden van de spitsboogjes.²³ In toenemende mate zijn de kraagstenen samengesteld uit overkragende bakstenen zoals in Bakhuisen, Kanis en Amersfoort. Tegen de zijbeukmuren komen in deze periode dikwijls zware, consoleachtige elementen voor.²⁴ Soms is de lage lichtbeuk doorbroken met twee spitsboogvensters per travee zoals in de verwoeste kerk van de H.H. Petrus en Paulus in Hengevelde (vroeger vaak Wegdam genoemd) bij Goor (1912-1913).²⁵ De torens staan in deze periode gewoonlijk terzijde van de centrale middenas, terwijl in de eerste periode de toren op de traditionele plaats staat, dus op de kerk-as.

3. Het late werk (ca. 1915-1935).

De kerken uit deze periode hebben dikwijls een monumentaal karakter, dat in de hand wordt gewerkt doordat de interieurs gewoonlijk ook als schoon werk zijn behandeld. Het al in de vorige periode begonnen werken met overkragende bakstenen wordt nu schering en inslag en verleent de kerken een druk karakter. Het gebruik van zandsteen komt weinig meer voor. De eerste tien jaren komt het enkele malen voor, dat de lange zijbeukmuren bekroond worden door reeksen topgevels zoals het geval is bij de St.-Willibrordus in Boven Leeuwen (1916-1918).²⁶ In het begin van de jaren twintig werd het motief van de stenen dakkapellen toegepast, waarbij de zijmuren van de middenbeuk tot boven het dak werden opgetrokken zoals bij de St. Jan op Patmos in Enschede-Pathmos (1920-1921).²⁷ De

pijlers zijn gewoonlijk ingehoekt, in enkele gevallen zijn ze vervangen door gekoppelde staanders.²⁸ In tegenstelling tot de voorgaande periode hebben de pijlers nu gewoonlijk geen kapitelen, zoals ook in de beginperiode het geval was.

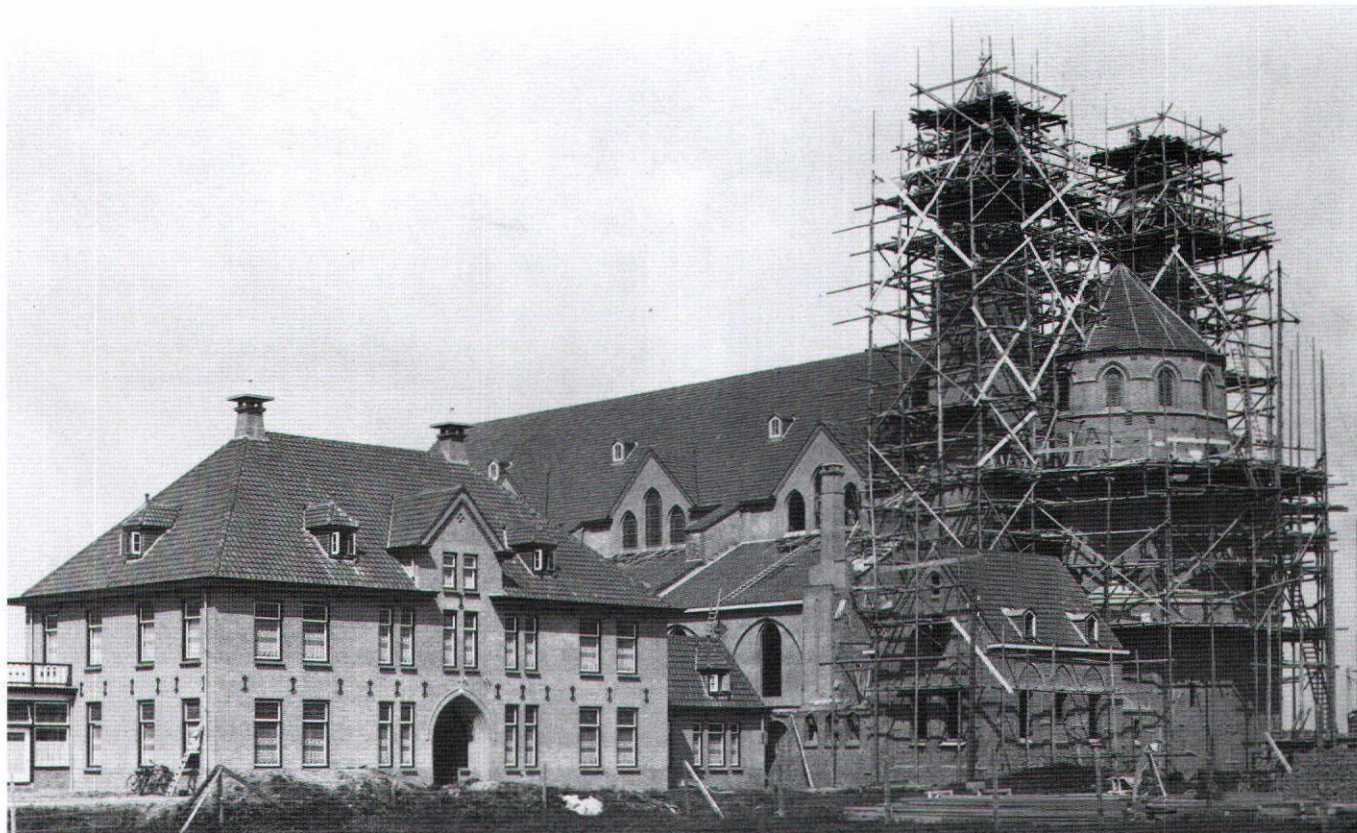
In de vormgeving komen -behalve gewone spitsbogen- ook stompe (geknikte) spitsbogen en keper 'bogen' voor. Laatstgenoemde veranderingen beantwoorden aan de in de kerkarchitectuur van deze periode herhaaldelijk constateerbare verstrakking van de vorm. Deze verstrakking uit zich goed in de keperbogen die worden toegepast in plaats van de spitsbogen. Ook de ribben hebben in deze periode een eenvoudig rechthoekig profiel, ook een vorm van verstrakking. In de gewelven keren de ribben weer terug. Zij hebben nu een meer rudimentaire, rechthoekige vorm.²⁹ Vaak behoren de gewelven tot het type van het netgewelf. De velden bestaan uit kleine rode baksteen. De ribgewelven worden gewoonlijk gecombineerd met andere gewelftypes, vooral het tongewelf, de hangkoepel en de Boheemse kap. Vanaf de jaren twintig worden rode pannen in plaats van blauwe leien als dakbedekking gebruikt.

Geschiedenis van de Oldenzaalse parochie

Op 26 september 1927 kreeg kapelaan Franciscus J.H. Stokman, geboren in 1888 in Wijk bij Duurstede, van de aartsbisschop van Utrecht, Henricus van de Wetering (1850-1929) opdracht de stichting van een parochie en de bouw van een nieuwe kerk voor te bereiden.³⁰ De nieuwe parochie was er op 11 juli 1930 en de kapelaan werd bevorderd tot pastoor. Architect Wolter te Riele Gzn. had in 1907 een nieuwe oostpartij gebouwd aan de katholieke kerk van Wijk bij Duurstede uit de jaren 1816-1833. Misschien verklaart dit de keuze van kapelaan Stokman voor de sinds 1918 in Utrecht woonachtige bouwmeester.

Het was de derde katholieke kerk in Oldenzaal, de Allerheiligste Drieëenheid en een dochterkerk van de St.-Plechelmusparochie. Het gebied, waar parochie en kerk waren gevestigd, staat bekend onder de naam 'De Noordpool' en ligt in de huidige situatie tegen de rondweg ten noorden van het oude stadscentrum aan.

Oldenzaal is als nederzetting bekend sinds het jaar 893. Het was destijds de belangrijkste parochie van Twente. Aan de daar gebouwde kerk werd in 954 een kapittel verbonden. Deze kerk, gewijd aan de uit Scotia (Ierland) afkomstige missionaris St. Plechelmus, dateert in haar huidige vorm gedeeltelijk uit de 12de eeuw. Zij werd in de 13de eeuw van een toren voorzien en onderging wijzigingen in de 15de en het begin van de 16de eeuw.³¹ Waarschijnlijk in 1633 kwam het gebouw in protestantse handen.³² Oldenzaal bleef een overwegend katholieke stad ondanks het feit dat het Calvinisme er van toen af de enig officieel toegestane religie was. Afgezien van een intermezzo in de jaren 1672-1674 stond de Plechelmuskerk ten dienste van de protestantse eredienst. In 1809 werd de kerk op bevel van koning Lodewijk Napoleon echter aan de Rooms-katholieken teruggegeven. De kleine protestantse gemeente bouwde vervolgens achter de oude, middeleeuwse kerk een nieuwe kerk die functioneerde tot 1933.

Afb. 7. Foto van de bouw van de Allerheiligste Drieëenheid te Oldenzaal in 1930 (Parochiearchief)

Zij werd toen vervangen door de nu nog bestaande kerk.³³ Vanaf het midden van de 19de eeuw maakte Oldenzaal een ongekende economische bloei door. In de jaren veertig won de textielnijverheid aan belang. In 1865 kwam de stad aan de spoorlijn Almelo-Salzbergen (Duitsland) te liggen. Deze maakte de aanvoer van steenkool uit het Duitse achterland ten behoeve van die textielindustrie in Twente mogelijk. Bij de lijn, die ten zuiden van de stad op het grondgebied van de gemeente Losser werd aangelegd, verrezen textiel fabrieken. In het gebied bij het spoor, dat intussen bij Oldenzaal was gevoegd, werd in 1911-1912 de tweede katholieke kerk van de stad gebouwd. Deze H. Antonius van Padua aan de Spoorstraat naar ontwerp van plaatselijke architect K.L. Croonen (1877-1930) is inmiddels een rijksmonument.³⁴ De omvangrijke Antoniuskerk wordt, vanwege het schoeisel van de toenmalige kerkgangers, in de volksmond nog steeds 'de klompkeskathedraal' genoemd. Het is een torenloze neogotische kruisbasiliek met grotendeels gepleisterd interieur, alternerend systeem als scheiding tussen schip en processiegangen in plaats van zijbeuken. Lancetvensters, ribgewelven, lichtbogen en leien op de daken completeren het beeld.

Bouwgeschiedenis Drieëenheidskerk

Vrijwel onmiddellijk na zijn benoeming tot bouwpastoor in Oldenzaal nam Stokman contact op met architect Te Riele.

De deken van de moederparochie, Johannes Hendrikus Scholten (1867-1939), was een pleitbezorger van de eerder genoemde architect Croonen. Met een aanbeveling van deze kerkelijke autoriteit op zak toog Croonen een dag, nadat Te Riele de bouwopdracht in de wacht had gesleept, naar de toekomstige pastoor Stokman. Er werd een oplossing gevonden om beide architecten te kunnen inschakelen: de bemoeienis van Te Riele betrof voornamelijk de kerk, die van Croonen hoofdzakelijk de pastorie. Deze verdeling is ook daadwerkelijk doorgevoerd. In het archief van het Nederlands Architectuurinstituut in Rotterdam bevindt zich een blauwdruk uit juli 1928, die is ondertekend door Croonen en betrekking heeft op onderdelen van de pastorie (een keukenkast, een aanrecht, een schoorsteen in de keuken). Op 15 november 1927 werd het contract tussen de kapelaan enerzijds en de beide architecten anderzijds getekend.

Het terrein, dat door het kerkbestuur voor de nieuwe kerk was bestemd, bleek bij nader inzien niet zo geschikt. Het werd daarom geruimd met een hoger, een paar honderd meter verderop gelegen terrein. Hier is de kerk inderdaad verrezen. Deze wisseling van standplaats heeft niet tot vertraging in de planvorming geleid. In november 1927 had Te Riele al een ontwerp voor de kerk klaar. Deze datering komt namelijk voor op een eveneens gesigneerd ontwerp in het parochiearchief, waarop de kerk vanuit het zuidwesten te zien is. De nieuwe vestigingsplaats van de kerk zorgde wel voor vertra-

Afb. 8. Overzicht van het exterieur van de kerk gezien vanuit het zuidoosten (A.J. van der Wal, RACM 1983)

ging in de eerste aanbesteding die op 25 augustus 1928 plaats vond. De uitkomsten lagen ver boven het bedrag dat begroot was. Op 14 oktober 1928 werd de bouw gegund aan aannemer Jos. Neijenhuis te Arnhem.³⁵

Ook van de weeromstandigheden ging een vertragende werking uit. De strenge winter zorgde ervoor, dat met de werkzaamheden pas in het gevorderde voorjaar van 1929 kon worden begonnen. De eerste steen legging vond plaats op 7 juli van dat jaar (de zwarte steen is aanwezig in de muur tussen het hoofdkoor en de linker zijkapel). De verbeterde weersomstandigheden zorgden dat daarna de bouw vlot verliep. Op 8 juli 1930 kon de kerk worden geconsacreerd.

Tijdens de bouw overleed medebouwmeester Croonen die door de opzichter van Te Riele, J. de Koning werd opgevolgd. Te Riele is nog lang aan het ontwerpen geweest. Nog van maart 1930 dateert een door hem ondertekende calque voor een glas in rood raam van de kerk. Het geeft aan dat de bouwmeester zich niet alleen met de architectuur, maar ook met de inrichting bemoeide.³⁶

Bouwmaterialen

Het gebouw is nagenoeg geheel opgetrokken van grauwe baksteen, binnen en buiten in schoon werk uitgevoerd met uit-

zondering van het interieur van de sacristie, dat van meet af aan wit is gepleisterd.³⁷ De bakstenen hebben het formaat van 21,5 x 9,5 x 4,5/6 centimeter, waarbij tien lagen een hoogte hebben van 61,5 centimeter en gemetseld zijn in kruisverband. In tegenstelling tot de nauwelijks spitsbogige te noemen velden in de buitenmuren en de bakstenen in de gewelfkappen van het interieur hebben de bakstenen in de boogvelden van de binnenmuren een afwijkend formaat van 20,5 x 9,5 x 5 centimeter, een voegdikte 1 centimeter, een afwijkend metselverband en een afwijkende kleur helrood. Waar de gewelfvelden bij Cuypers dikwijls in gele baksteen zijn opgetrokken, bestaan die bij Te Riele uit rode baksteen. Op enkele plaatsen zijn de bakstenen decoratief verwerkt in siermetselwerk, dat de vorm heeft van ruitvormige patronen. Dit geldt voor het muurwerk buitenwerks boven de lichtere steunberen van de zijbeuken en naast de vensters van de middenbeuk en dat in de topgevels van de middenbeuk en van de sacristie.

Hier en daar is ook natuursteen, grijze graniet en rode zandsteen, toegepast. Van graniet zijn de zeszijdige, 140 centimeter hoge pijlertjes in het torenportaal. De lijsten onder de terugsprongen van de portalen aan de westzijde en een strook onder de aanzet van de bogen van het hoofdportaal zijn van zandsteen evenals de sluitsteen en kraagstenen van de omlijsting van de stomp spitsbogige doorgang tussen het toren-

portaal en de middenbeuk en de kapitelen van de pijlertjes van de openingen van de loopgang.

Bouwkundige beschrijving

Als gevolg van de relatief kleine lichtopeningen is de kerk nogal donker. De koorpartij is samengesteld uit een hoofdkoor -binnenwerks cirkelvormig, buitenwerks veelhoekig- met twee zijkapellen met driezijdige sluitingen. Het schip is driebeukig en basilicaal van opzet. De toren heeft een driedelige begane grond tussen flankerende kapellen met voorruimten, die in verbinding staan met de parterre van de toren.

De centrale ruimte van het priesterkoor wordt gevormd door een ronde figuur, die aan de oost-, noord- en zuidzijde is uitgebreid met cirkelvormige nissen die aan de bovenzijde een Tudorbogige vorm hebben.³⁸ Deze plattegronden hebben ook de tussenliggende verbindingsruimten. Terwijl dit centrale gedeelte van het priesterkoor inwendig tot aan de koepel uit één hoge ruimte bestaat, is het buitenwerks opgedeeld in twee zones: het benedenste gedeelte met een doorsnede van zeven zijden van een twaalfhoek en een bovenste gedeelte met een diameter van vijf zijden van een tienhoek waarbij de overhoekse zijden onderbroken worden door knikken. Deze tweede geleiding wordt aan de bovenzijde afgesloten door een met stomp spitsbogige, van openingen met gaffeltraceringen voorziene balustrade die verspringt terwijl het gedeelte boven de hoektorenachtige partijen hoger ligt.

Het centrale gedeelte van het priesterkoor wordt bekroond door een koepel met vensters, maar zonder tamboer. Deze door zwikken geschraagde koepel is inwendig cirkelvormig, maar buitenwerks twintigzijdig. In tegenstelling tot het koorgedeelte daaronder sluit de koepel niet aan bij het schip.

Het hoofdkoor wordt geflankeerd door twee traptorens.³⁹ Dergelijke torens komen in de middeleeuwse kerkarchitectuur veel voor in het Duitse Rijnland.⁴⁰ Het schip telt drie middenbeuktraveeën en aan weerszijden zes zijbeuktraveeën. Meestal gaat dit gebonden systeem samen met een alternerend stelsel van pilaren, maar dat is hier niet het geval.

Op de hoeken van de Oldenzaalse Drieëenheidskerk komen ingangen voor op de noordoosthoek naast de Mariakapel, op de noordwesthoek naast de vroegere doopkapel (nu een columbarium), op de zuidwesthoek naast de Mariakapel, maar niet in de zuidoosthoek, waar zich de sacristie bevindt. Deze ingangen zijn segmentbogig behalve de hoofdingang, waar twee stomp spitsbogige openingen voorkomen. De ingangen zijn opgenomen in diepe spitsboognissen, die aan de westzijde een knik te zien geven.

Zoals ook bij middeleeuwse Italiaanse kerken het geval is, staan ook in Oldenzaal de pijlers ver uit elkaar.⁴¹ Deze hebben de plattegrond van een Grieks kruis en hebben schachten van 86 bij 97 centimeter lang. Hun ingehoekte doorsnede is een gegeven, dat herhaaldelijk in de kerken van Wolter te Riele uit deze jaren terugkeert.⁴² Hetzelfde geldt voor het ontbreken van kapitelen.⁴³ Wel zijn er kraagstenen, die echter in dit geval alleen voorkomen in de zijkapellen van het koor en in het schip, waar ribgewelven zijn. De kraagstenen geven

Afb. 9. Ontwerptekening [gezien vanuit het zuidwesten] voor de Allerheiligste Drieëenheid te Oldenzaal van W. te Riele (archief W. te Riele, repro RACM)

vier verschillende vormen te zien en bestaan geheel uit op elkaar gestapelde bakstenen. Dit verschijnsel is gebruikelijk bij die kerken van architect Wolter te Riele daterend uit de jaren twintig, maar komt in zijn oeuvre al in het tweede decennium van de 20ste eeuw voor.⁴⁴ In Oldenzaal komen overkragende bakstenen behalve bij de kraagstenen ook voor bij de nissen van het priesterkoor, bij de triomfboog en bij de gordelbogen.

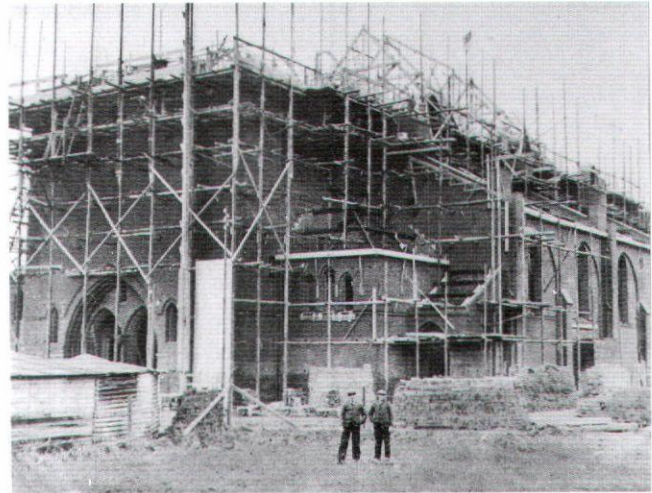
De binnenmuren van de zijbeuken zijn in Oldenzaal geleed met 5,5 centimeter diepe spitsbogige velden. De spitsbogen in de tweede en vijfde travee zijn geknikt. De middelste in de eerste, tweede, derde en zesde travee, alsmede alle in de tweede en vijfde travee waar biechtstoelen zijn uitgebouwd, hebben de vorm van vlechtbogen. Dergelijke gekruiste bogen zijn op enkele plaatsen in Engeland bekend.⁴⁵ Of architect Wolter te Riele dit motief heeft leren kennen toen hij zijn studieperiode afsloot met een verblijf in Londen, waar hij onderwijs kreeg in de kunstgeschiedenis van de middeleeuwen, is niet bekend. De voorbeelden in Durham en Edinburg zijn rondbogig, terwijl de vlechtbogen in Oldenzaal en in andere kerken van Te Riele, zoals in Hengelo, spitsbogig zijn.

Vensters

De vensters van de H. Drieëenheidskerk zijn relatief klein en smal en missen traceringen. De meeste lichtopeningen zijn enkelvoudig, maar ook meervoudig, bijvoorbeeld een reeks van drie komt voor. Deze drielichtvensters vindt men in de middenbeuk en in de zangtribune. In het laatste geval zijn de buitenste vensters scherp spitsbogig, zoals herhaaldelijk in de gotische kerken van Engeland wordt aangetroffen. Er zijn vijf verschillende venstervormen.⁴⁶ De meeste vensters zijn zowel buiten- als binnenwerks schuin ingesneden. Ook terugsprongen komen voor tussen de traptoren en de noordoostelijke ingang, naast de hoofdingang (alleen uitwendig), bij de ingangsportalen, bij de kapellen naast toren (alleen buitenwerks), bij de rondvensters zijbeuken en toren en bij de zangtribune. Soms sluiten de voorste stenen van de dagkanten niet

aan bij de flankerende muren, zodat er wigvormige tussenruimten tussen beide aanwezig zijn. Combinaties van spitsbogige, keperbogige en stomp spitsbogige venstervormen in één kerkgebouw treft men ook aan bij andere bedehuizen van Te Riele uit deze tijd.⁴⁷ Deze venstervorm wordt al vóór Te Riele aangetroffen bij zijn leermeester Pierre Cuypers, onder meer in diens St.-Jozefkerk in Groningen (1886-1887). Aan de binnenzijde van de Oldenzaalse Drieënhedskerk is vóór de bovenlichten van de middenbeuk en vóór de rondvensters in de zijmuren van de toren een loopgang aangebracht. Dit verschijnsel treft men veel bij romaanse en gotische kerken in Normandië en Groot-Britannië aan.⁴⁸ In Nederland komt dit onder andere voor in het schip van de invloedrijke St.-Bavokathedraal in Haarlem (1902-1906) van architect Jos Cuypers. In het oeuvre van Wolter te Riele is het aanwijsbaar sinds de St.-Lambertuskerk in Eindhoven-Gestel (1910-1911). Een leerling van hem, de Enschedese architect Johan Sluymer sr, heeft het toegepast in de St.-Mauritiuskerk in Silvolde bij Ulft (1930-1931).

De trits openingen van het loopgangetje in Oldenzaal -de laatste toepassing in het oeuvre van Te Riele- zijn voorzien van keperbogen en wijken daarmee af van de kortere, daarachter aanwezige spitsbogige bovenlichten. Het ondiepe gangetje is door muurtjes in drieën gedeeld; deze muurtjes zijn

Afb. 10. Foto van de bouw van de Allerheiligste Drieënhed te Oldenzaal in 1929 (coll. Z. Kolks)

doorbroken met spitsbogige doorgangen. Elk onderdeel wordt overkluisd door een tongewelfje. Het open gedeelte maakt deel uit van een overigens gesloten circuit, dat toegankelijk is vanuit de koortorens en de zuidzijde van de zangtribune.⁴⁹

Afb. 11. Overzicht van het exterieur van de kerk gezien vanuit het westen (A.J. van der Wal, RACM 1983)

Afb. 12. Overzicht van het interieur van het schip gezien naar het torenportaal (P. van Galen, RACM 2007)

Onder de vensters van de kerk loopt een bakstenen lijst, die binnenwerks de vorm heeft van een band met tandlijst en buitenwerks van een schuin en daaronder iets uitkragend gedeelte.⁵⁰ Een opmerkelijk fenomeen in het schip van de Dom van Munster in Westfalen (voltooid in 1247) is, dat hier sprake is van een gereduceerd triforium en dat de tot twee bogen gereduceerde restanten van dit 'triforium' tussen de scheibogen en de bovenlichten 'hangen'. Ongetwijfeld heeft deze oplossing architect Te Riele tot voorbeeld gediend bij het ontwerpen van deze en andere kerken zoals de kerken in Laren (1923-1925) en Hengelo (1926-1927). Het 'triforium' in Oldenzaal bestaat uit twee gekoppelde, staand rechthoekige openingen als eerder in Laren. Het bakstenen 'deelpijlertje' heeft een schacht met de doorsnede van een overhoeks gesteld vierkant.

Gewelven

In de kerk van Oldenzaal komen -behalve in de sacristie die vlakke zolderingen heeft- overal stenen gewelven voor. Die van het hoofdkoor hebben een koepelachtige vorm: een iets gedrukt koepelgewelf boven de hoofdruimte, hangkoepels boven de nissen, Boheemse kappen boven de verbindingsruimten tussen de nissen en boven die tussen het hoofdkoor

en de zijkapellen. Het ingangsportaal in de noordoosthoek van de kerk heeft een tongewelf in de vorm van een segmentboog.

De gewelven boven de zijkapellen van het priesterkoor en boven de beuken van het schip behoren, afgezien van de overdwarse, iets klimmende, nauwelijks spitsbogige tongewelven boven de gangen langs de buitenmuren, alle tot het type van het ribgewelf. Deze ribben hebben een overdwars rechthoekige doorsnede. Dit profiel komt al voor bij middeleeuwse voorbeelden zoals die in de San Sigismondo in Rivolta d'Adda bij Milaan (1099?), het koor van de kerk van Odoorn bij Emmen (13de eeuw) en de drie oosttraveeën van de kerk van Sleen eveneens bij Emmen (15de eeuw). De ribgewelven in Oldenzaal behoren tot het type straalgewelf, bij de zijkapellen naast het priesterkoor en van het type stergewelf, bij de middenbeuk, waarbij die boven de middelste travee op de ontwerptekening een ander patroon te zien geven dan die boven de andere traveeën.

Een opmerkelijke gewelfvorm komt voor boven de zijbeuken. Twee traveeën vormen hier tezamen één gewelf, dat beschreven kan worden als een combinatie van een tongewelf en een kruisribgewelf: het eerste binnen een half ruitvormig kader, dat doorsneden wordt door een klimmende gordelboog als loodlijn en dat geflankeerd wordt door tweedelige kruisribge-

Afb. 13. Overzicht van het interieur van het schip gezien naar het koor (P. van Galen, RACM 2007)

welven.⁵¹ Dit onconventionele geweltype vinden wij bij diverse kerken van Wolter te Riele.⁵² Het komt al eerder voor boven de verdieping van de kapel op de hoek van het koor en het noordelijk dwarsschip van de St.-Bavokathedraal in Haarlem (1895-1898) van Jos Cuypers. Misschien dat Wolter te Riele dit gegeven aan de jonge Cuypers heeft ontleend.

De ribgewelven in Oldenzaal zijn niet voorzien van sluitstenen hetgeen bij meer kerken van Wolter te Riele voorkomt.⁵³ In de voorbouw en in het priesterkoor ontbreken ribgewelven. Het torenportaal is overkluisd met hangkoepels (boven elke ruimte één), boven de zijkapellen bevinden zich hangkoepels, voorafgegaan door spitsbogige tongewelven en ook de portalen worden overspannen door hangkoepels.

De stenen ribgewelven in het interieur worden buitenwerks geschraagd door steunberen, die echter al in het interieur zichtbaar zijn bij het opvangen van de spatkrachten. De gedeelten van de beren, die zich in het interieur bevinden, zijn doorbroken met geknikt spitsbogige openingen, die een doorgang vormen voor de loop- of processieganen. Contreforten ontbreken bij het koor, de zijkapellen en bij de voorbouw, inclusief de toren.

Waar binnenwerks de Stützenwechsel om praktische reden (gezichtshinder) ontbreekt, is deze buitenwerks bij de steunberen wel aanwezig: in de vorm van zwaardere en lichtere exem-

plaren.⁵⁴ De steunberen zijn in Oldenzaal voorzien van een sokkellijst, terwijl de aansluitende muurgedeelten alleen een rollaag vertonen. Dit fenomeen wordt dikwijls bij de kerken van Wolter te Riele aangetroffen.⁵⁵ De zwaardere exemplaren zijn verbonden met muurgedeelten boven de gordelbogen; deze muurgedeelten steken boven de daken van de zijbeuken uit.⁵⁶ Boven aan de muren komen bakstenen daklijsten voor. Deze zijn meestal geleed met een muizentand. Een dergelijke decoratieve vorm bezit ook het bakstenen riempje boven het hoofdportaal en boven de naastgelegen vensters.

Daken en torens

De Allerheiligste Drieëenheidskerk heeft vier verschillende dakvormen. Torendaken komen voor boven de koepel en de koortoren; in het laatste geval bestaande uit gemetselde spitsen. Zadeldaken vindt men boven de sacristie en boven de middenbeuk met lagere, overdwarse zadeldaken boven de bovenlichten en loopgangetjes. De zijportalen, de zijkapellen, de zijbeuken en de biechtstoelen gaan schuil onder lessenaardaken; de daken boven de zijkapellen zijn omgaand. Boven de bijsacristie en het portaal naast de sacristie bevinden zich platte daken. De dakbedekking van de opgaande daken bestaat steeds uit rode dakpannen.

Afb. 14. Stichtingssteen in de kerk (P. van Galen, RACM 2007)

De vierkante hoofdtoren aan de westzijde zou 40 meter hoog worden met drie geledingen met een lage, eveneens vierkante kop en binnenwerks zes verdiepingen. Daarvan is er buiten één geleding die binnen uit twee verdiepingen bestaat. Aan de zuidoostzijde is een traptoren uitgebouwd. De buitenmuren zijn voorzien van een hoogzittende lijst, die zich voortzet over de flankerende kapellen en die zich aan de uiteinden van de westgevel verdubbelt. Deze lijst is aan de west- of voorzijde doorbroken door een spitsbogige ingang met dubbele deur. De houten deuren zijn in 1975 vervangen door glazen exemplaren waardoor het gesloten voorkomen van het kerkgebouw ernstig is aangetast. De ingang is opgenomen in een voorsprong met zadeldakvormige beëindiging; dergelijke muurverdichtingen komen voor in de romaanse stijl, onder andere bij de ingang van de noordelijke zijbeuk van de St.-Plechelmusbasiliek in Oldenzaal uit de 12de eeuw.

Het lage portaal (kruinhoogte 5,3 meter) bestaat uit een driedelige, hallenkerkachtige ruimte. Het middelste gedeelte daarvan is 8 meter lang en iets meer dan 5 meter diep. In de hoeken staan -op een bakstenen muurtje van 60 centimeter hoogte- vrijstaande zeszijdige pijlertjes van graniet met een hoogte van 140 centimeter. De basementen en imposten van deze pijlertjes lopen door tot de voor- en achtermuur van het torenportaal. Borstweringen en zuiltjes markeren de scheiding tussen de middenruimte en de even diepe, maar slechts twee meter brede zijruimten. De zuidelijke ruimte geeft aan de westzijde toegang tot een open trap die leidt naar de zangtribune.⁵⁷

Tussen deze ruimten en de flankerende kapellen bevinden zich diepe, stomp spitsbogige nissen. Achter in de westelijke exemplaren geven drielichten zicht in genoemde kapellen; in de oostelijke bevinden zich stomp spitsbogige doorgangen naar de voorste travee van de zijkapellen. Tussen het torenportaal en de middenbeuk bevinden zich twee dubbele deuren en zes venstertjes. De deuren zijn, evenals de omlijsting,

stomp spitsbogig, de venstertjes keperbogig. De venstertjes die de deuren flankeren en tot voor kort uitzicht boden op het hoofdaltaar -als deze deuren waren gesloten- zijn enkelvoudig; die in de zijruimten van het portaal dubbel. Boven de keperboogvensters komen kruisvormige voor, die oorspronkelijk open waren.

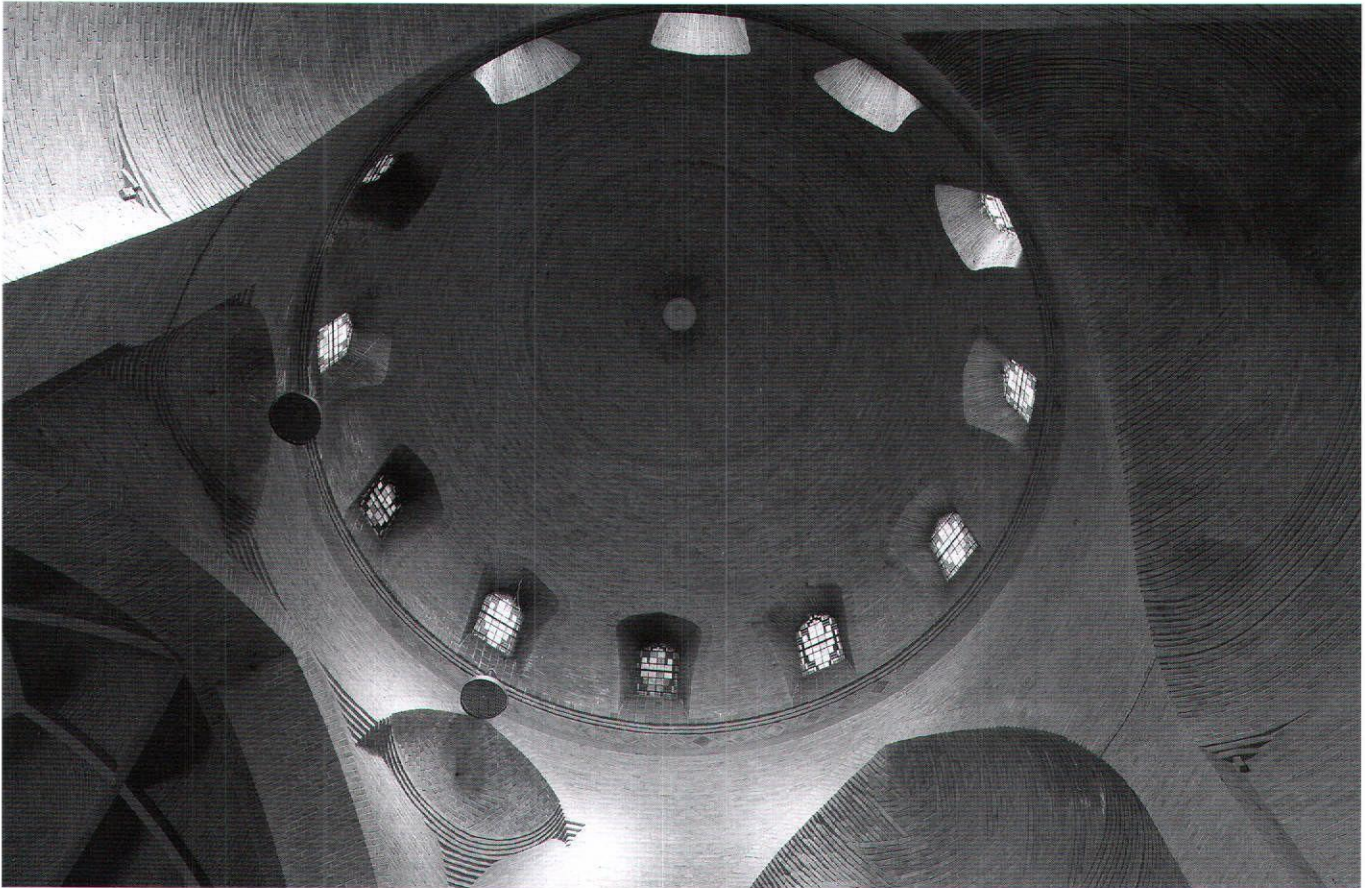
De 32,5 meter hoge koortorens hebben een potloodachtig voorkomen.⁵⁸ Alleen de noordelijke toren is vanuit het priesterkoor toegankelijk door middel van een bakstenen spiltrap. De zuidelijke toren is toegankelijk via de ruimte achter het vroegere rechter zijaltaar (nu de doopkapel).⁵⁹ De torens zijn voorzien van gemetselde tentdaken. Binnenwerks vormen de met Boheemse kappen overkluisde parterres van deze torens de verbindingen tussen het priesterkoor en de zijbeuken. De noordelijke ruimte wordt verlicht door een klein keperbogig venster in de noordmuur. Boven deze gewelven vormen de torens tot de bedakingen open, schachtruimtes. Het zijn dus geen traptorens.

In elke toren hangt sinds 1951 een luiddklok van Eijsbouts uit Asten. Oorspronkelijk hing er alleen één in de zuidtoren.⁶⁰

Symboliek

In de tijd van de neogotiek, is er sprake van een hernieuwde belangstelling voor de symboliek.⁶¹ In de christelijke kerkarchitectuur is de oriëntatie een diepgewortelde traditie, die gemotiveerd is met aan de Bijbel ontleende begrippen als Christus is het Licht van de wereld, Christus als Zon der Gerechtigheid en de verwachting van de Wederkomst des Heren in het oosten.⁶² In Nederland was de letterkundige en estheticus Josephus Albertus Alberdinck Thijm (1820-1889) een vurig bepleiter van de 'oosting' van kerkgebouwen. Zijn oproep, vervat de beginselverklaring 'De Heilige Linie' uit 1858, vond wijd en zijd gehoor.⁶³

Architect Wolter te Riele hield -zoals reeds gememoreerd- heel vaak vast aan dit beginsel. De meeste kerken van Te Riele zijn dan ook georiënteerd.⁶⁴ In Oldenzaal is er een afwijking van slechts vijf graden naar het oosten. Deze kerk is een goed voorbeeld van een gebouw, waarin de symboliek bouwkundig verder gestalte heeft gekregen (zie bijlage 1). De kerk is gewijd aan de H. Drieëenheid of Drievuldigheid. De bouwmeester noemde het feit, dat God zich op drie manieren (in drie personen) openbaart, het 'gronddogma van ons H. Geloof'.⁶⁵ Het getal drie in combinatie met het getal één keren herhaaldelijk terug in de Oldenzaalse Drieëenheidskerk. Zo zijn er drie torens: de hoofdtoren aan de westzijde, twee kleinere ter weerszijden van het hoofdkoor. Het priesterkoor heeft een drieconchenaanleg.⁶⁶ Het venster in de middelste is van verre zichtbaar maar ter hoogte van de triomfboog merkt men pas, dat ook in de concha's opzij vensters voorkomen. Het schip is opgedeeld in drie beuken, maar dat is voor een traditionele kerk een gangbaar gegeven. Hetzelfde geldt voor de driedelige opstand van de middenbeuk, zij het dat deze dispositie in de eerste helft van de 20ste eeuw meestal plaatsgemaakt had voor een tweedelige (scheibogen, bovenlichten). Boven in de zijmuren van de middenbeuk komen

Afb. 15. Het koepelgewelf in het koor (P. van Galen, RACM 2007)

drie vensters voor achter een loopgang met drie openingen; de zijbeuktraveeën zijn elk doorbroken met één venster waarbij men er wel op bedacht moet zijn, dat twee zijbeuktraveeën corresponderen met één middenbeuktravee. Wat de architect in zijn uiteenzetting van de grondgedachten achter de bouw (zie bijlage 1) niet vermeldt, is dat ook het torenportaal opgedeeld is in drie ruimten: een brede middenruimte en smalle zijruimten. Deze driedelige torenruimte wordt geflankeerd door enkelvoudige zijkapellen, maar om hierin een zinspeling op de H. Drieuldigheid te zien gaat misschien te ver. De koortorens tenslotte zijn door de architect omschreven als 'wachten bij het Heiligdom'. De H. Drieënhedskerk in Oldenzaal is het voorbeeld uit het oeuvre van Wolter te Riele waar de symboliek sterk tot uiting komt.

Functionele aspecten

Kort na 1900 ontwikkelde de kunstenaar, architect en schrijver Theo Molkenboer (1871-1920) de idee van de zogenaamde volkskerken: kerkgebouwen zonder belemmeringen met zicht op hoofdaltaar en preekstoel, waarin de gelovigen in één schip zijn samengebracht dat vanwege de verstaanbaarheid en de verwarming niet te lang en niet te hoog diende te zijn en dat over een goede verlichting diende te beschikken zodat de

kerkgangers de liturgische teksten en gezangen mee konden lezen en zingen.

Wolter te Riele paste zich in zijn ontwerpen waar mogelijk aan de ideeën van de volkskerkgedachte aan. Hij deed dit door de hinder, die de aanwezigheid van pilaren voor de aanwezigheid in de kerk nu eenmaal oplevert, óf wel te elimineren óf wel te reduceren.⁶⁷ Hij betoonde zich een voorstander van het samenbrengen van de gelovigen in het middenschip en het plaatsen van de pilaren tussen deze ruimte en de tot processiegangen teruggebrachte zijbeuken zoals bij de kerk in Hertme (1902).⁶⁸ Waar deze oplossing niet mogelijk was, probeerde Te Riele de pilaren zoveel mogelijk uiteen te plaatsen. Illustratief zijn de vorderingen op dit gebied aan de hand van een drietal voorbeelden. In de St.-Georgiuskerk in Almelo (1901-1902) is de middenbeuk (hart op hart gemeten) 8,75 meter breed en staan de pijlers 6,75 meter achter elkaar; in de St.-Jacobuskerk te Enschede-Lonneker (1911-1912) zijn de afstanden vergroot tot respectievelijk 8,90 en 6,95 meter en in de kerk van de H. Drieënhed in Oldenzaal (1929-1930) zelfs tot 11,35 en 9,35 meter.

Een ander middel dat Te Riele voor een beter zicht op hoofdaltaar en preekstoel toepaste, was de reductie van het aantal pilaren. In verband hiermee zag de architect bij zijn kerken, die volgens het gebonden systeem waren opgetrokken, af van de in

Afb. 16. Deel van het interieur schip naar het noorden gezien (P. van Galen, RACM 2007)

dat stelsel gebruikelijke kleinere pijlers of zuilen. Dit is al het geval in de H. Georgiuskerk in Almelo (1901-1902) te zien.⁶⁹

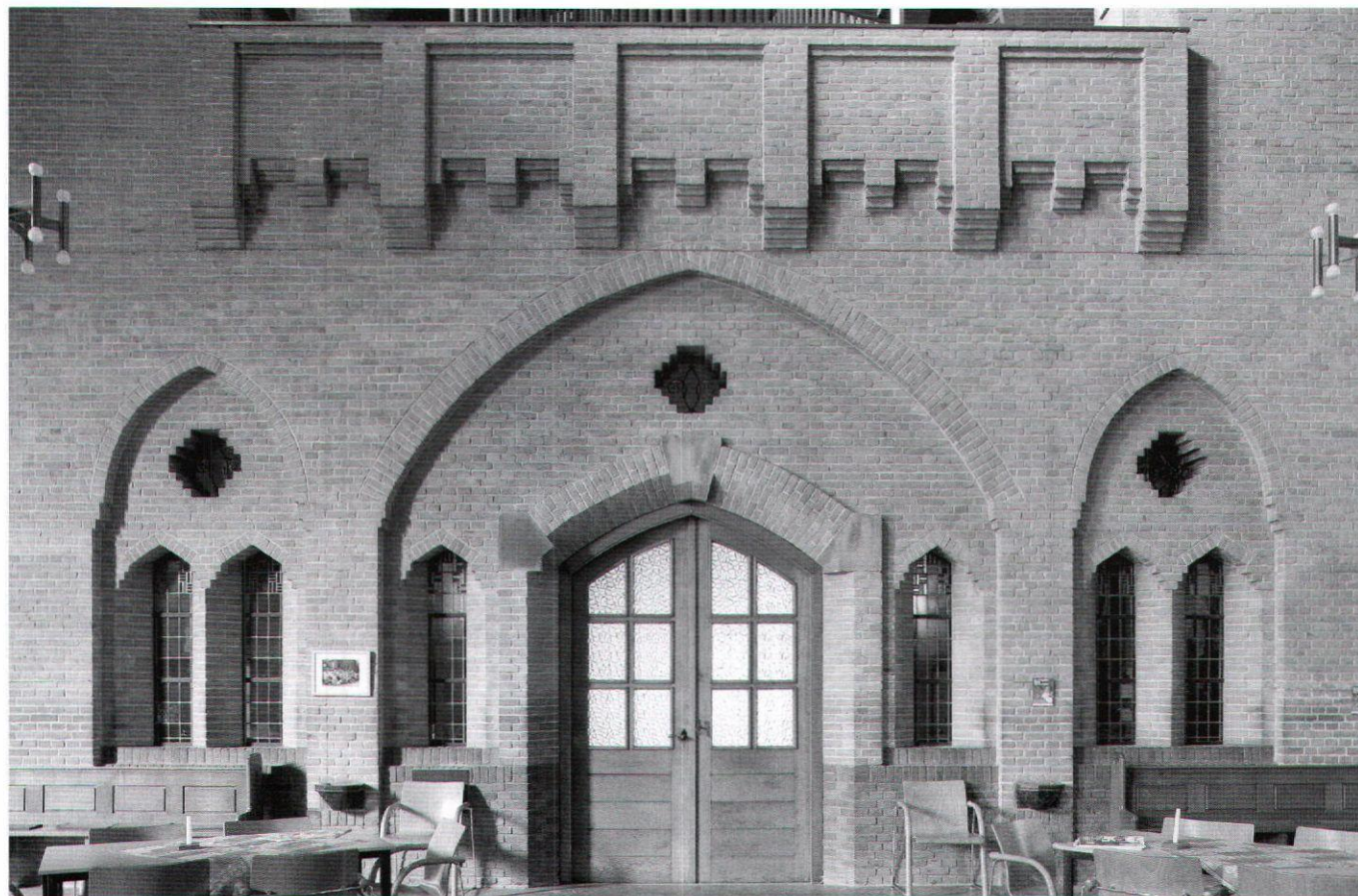
Inrichting

In Oldenzaal kwam niet alleen het kerkgebouw, maar ook de inventaris tot stand in de moeilijke jaren van de crisistijd. De bouw heeft duidelijk voorrang gekregen boven de inrichting. De meeste inventarisstukken dateren dan ook van ver na de Tweede Wereldoorlog.⁷⁰

Koorpartij en kapellen naast de toren zijn voorzien van gebrandschilderde glazen. Die in de oostpartij hebben de volgende voorstellingen: de H. Drieëenheid (1956) in het middenvenster van het priesterkoor; de Blijde Boodschap van de engel Gabriël aan de Maagd Maria (1959), hoog in de linker zijkapel en een engel, die Jozef na de dood van koning Herodes in de slaap opwekt om uit de ballingschap in Egypte naar huis terug te keren (1959), hoog in de rechterzijkapel. Zij zijn scheppingen van de Oldenzaalse glazenier Jan Schoenaker (geboren in 1923). De thema's van deze schilderijen geven het oorspron-

kelijke gebruik van de ruimten aan, waar dit is veranderd: zo bood de rechter zijkapel tot 1975 plaats aan het St. Jozefaltaar, maar werd in dat jaar ingericht tot doopkapel. De beelden van de beide zijaltaren: een tronende Moeder Gods met Christuskind op het linker zijaltaar en een voorstelling van de H. Jozef op het rechter zijaltaar, hebben nu op andere locaties in de kerk een plaats gekregen. Deze sculpturen hebben een opmerkelijke, strakke vormgeving en streng voorkomen. Zij zijn vervaardigd door de glazenier en beeldhouwer Hans Mengelberg (1885-1945), zoon van de bekende beeldhouwer F.W. Mengelberg (1837-1919) en behoren tot de weinige stukken uit de bouwtijd van de kerk. In de kamer van het secretariaat hangt een niet uitgevoerd ontwerp voor een Drievuldigheidsaltaar, dat gedateerd is 1930 en gesigneerd HANS MENGELBERG / KERKELIJKE INTERIEURKUNST / UTRECHT.

Bij de vernieuwing van het interieur in het derde kwart van de 20ste eeuw zijn het hoofdaltaar en het linker zijaltaar gehandhaafd. De communiebank, die overigens pas uit 1955 dateerde en vervaardigd was door de Utrechtse kunstsmid Harry de Groot, is verwijderd.

Afb. 17. Deel van het interieur schip naar het westen gezien (P. van Galen, RACM 2007)

Ook de glasschilderingen in de kapellen aan weerszijden van de toren zijn van Schoenaker; zij stellen voor: de doop van Christus in de Jordaan door Johannes de Doper (ten noorden van het torenportaal, in de vroegere doopkapel) en Maria met Kind tussen meisjes en jongens (ten zuiden, 1959, in de Mariakapel). Sinds 1975 fungeert de zojuist genoemde doopkapel als columbarium.

De in chamotteklei uitgevoerde kruiswegstaties van de in 1914 geboren Rotterdamse beeldhouwer Gerard Héman uit 1963 en het in 1938 gebouwde en in 1946 uitgebreide orgel van de fa. L. Verschueren te Heijthuiszen, dat zich bevindt op de zangtribune, completeren het interieur.

Toekomstperspectief

Reeds na dertig jaar was de kerk te groot. In 1966 werd onder leiding van de Utrechtse architect Hans Knoop, in de oostelijke middenbeuktravee een nieuw celebratiealtaar opgericht, gebouwd van onderdelen van het oude St. Jozefaltaar. Hierdoor werd het aantal zitplaatsen gereduceerd van 1264 tot 1032. En in 2007 werden achter in het schip verschillende banken -zowel in de middenbeuk als in de zijbeuken- verwijderd ten gunste van een opstelling met stoelen en tafels. In de

middenbeuk verdwenen aan beide zijden zeven banken, in iedere zijbeuk drie.

Over het voortbestaan van het gebouw als kerk werden in de afgelopen jaren verschillende ideeën geopperd. Zo bestond in 2005 het plan om de Drieënhedskerk en de Emmauskerk beide af te breken en te vervangen door één nieuwe kerk. Van een jaar later dateerde een plan om de Drieënhedskerk te verkleinen en in het schip ruimtes in te richten voor schoollokalen en een peuterspeelzaal.

De meest recente plannen met betrekking tot het gebruik van het kerkgebouw zijn uiteengezet in een brief van kardinaal Adrianus Simonis van 24 september 2007. Hij schrijft: "De kerkruimte wordt aangepast en verkleind, waardoor het mogelijk wordt locaties voor andere pastorale activiteiten te creëren. Dit biedt de mogelijkheid om de bestaande nevenlocaties te verkopen of te verhuren aan derden. (...) Over vijf jaar moet beoordeeld worden of kerkruimte en kerkcentrum ook financieel verantwoord kunnen functioneren. Blijkt dit niet te mogelijk, dan zal de aartsbisschop dit besluit heroverwegen".⁷¹ In concreto betekent dit, dat de zijbeuken aan het liturgisch gebruik zullen worden onttrokken. De reeds gerealiseerde verkleining van de middenbeuk blijft gehandhaafd. De zitbanken ten behoeve van de eredienst zijn van de stoelen

Afb. 18. Deel van het interieur torenportaal naar het oosten gezien (P. van Galen, RACM 2007)

en tafels ten behoeve van profane doeleinden gescheiden door zes, vrij in de ruimte staande spitsbogige elementen. Deze in 2007 geplaatste elementen zijn opgevuld met vliegerpapier, waarop door leerlingen van verschillende basisscholen de thema's vieren, muziek, zomervakantie, natuur, sport en Kerk zijn afgebeeld. De kerk lijkt, voor zover op dit moment is te overzien, voorlopig van de ondergang gered te zijn.

Conclusie

88 kerken zijn getraceerd die door Wolter te Riele zijn ontworpen. Daarnaast heeft hij 20 kerken gerestaureerd en zes ontwerpen zijn niet uitgevoerd. Zes kerken zijn buiten Nederland gerealiseerd. Hij heeft 92 kerken voor de Rooms Katholieken gebouwd, verbouwd en ontworpen. Daarnaast restaureerde hij vijftien Hervormde kerken en hij realiseerde er slechts één als nieuwbouw.

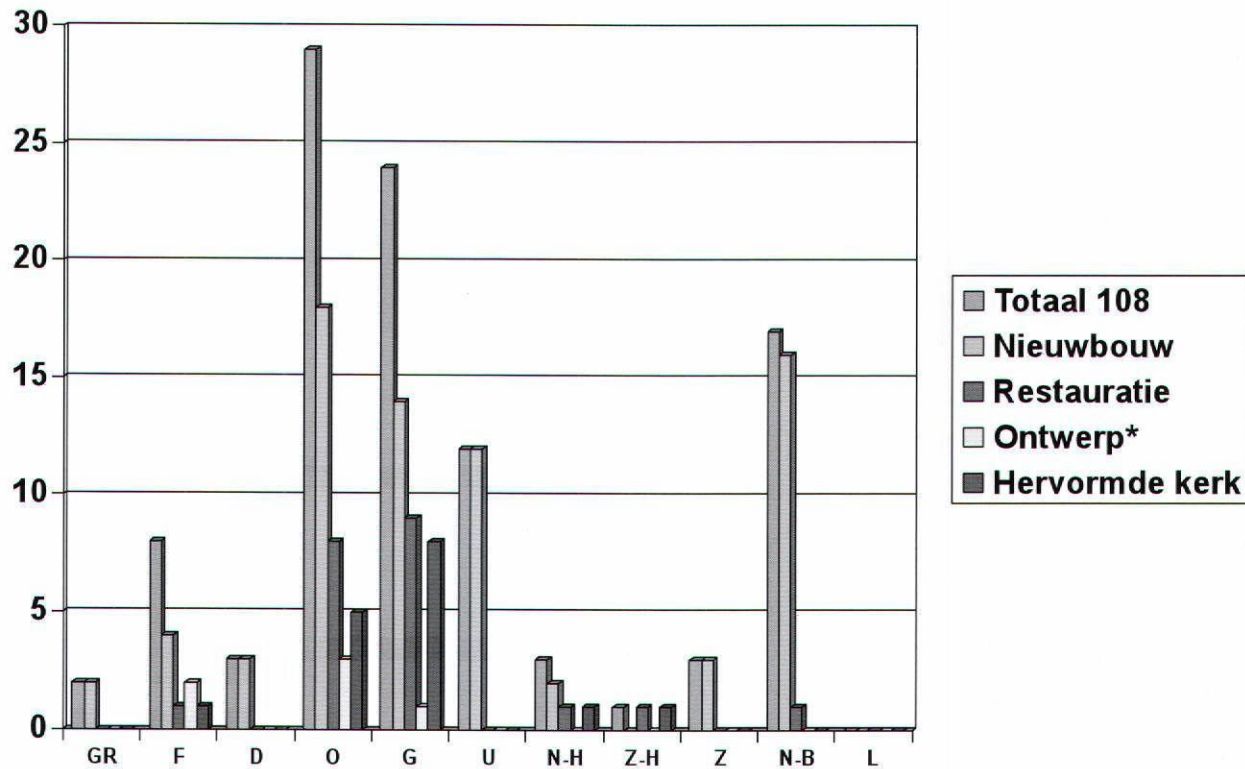
In de Tweede Wereldoorlog zijn vijf kerken verwoest en nadien zijn er nog veertien gesloopt. Dit betekent dat er nog

63 gerealiseerde kerken over zijn. Van de 57 gerealiseerde kerken in Nederland zijn er 25 beschermd door het Rijk. Dat is ruim 43 procent.

Van de 102 Nederlandse kerken lag het grootste deel in Overijssel (29), Gelderland (24) en Brabant (17). In Limburg heeft hij niets gerealiseerd. De overige kerken stonden in Zuid-Holland (1), in Groningen (2), in Zeeland (3), in Noord-Holland (3), in Drenthe (3), in Friesland (8) en tot slot in Utrecht (12). In de beginfase had Te Riele 25 kerken onderhanden, in de tussenfase 20 en ten tijde van het latere werk, zijn productiefste fase, 63 inclusief de zes buitenlandse kerken. Op bijgaande kaart is de verspreiding van de 102 Nederlandse kerken weergegeven. Op deze kaart zijn naast de huidige provinciegrenzen ook de grenzen van de bisdommen sinds 1853 aangegeven.

Wolter te Riele was in constructief opzicht een minder creatief denker dan Pierre Cuypers sr. Het oorspronkelijke bij Te Riele zit voornamelijk in de vormgeving van onderdelen en details. Soms hebben deze oplossingen een gezocht karakter.

Overzicht kerken van W. te Riele per provincie

Afb. 19. Tabel met overzicht kerken van W. te Riele per provincie.

ter. Hij lijkt eerder beïnvloed door Jos Cuypers dan door Pierre Cuypers; met eerstgenoemde onderhield hij vriendschappelijke betrekkingen. Te Riele's voorkeur voor de toepassing van stenen gewelven heeft hij weten over te brengen op leerlingen als Hendrik Valk en Joh. Sluymers sr.

Wolter mag beschouwd worden als een leider van de conservatieve richting in de katholieke kerkbouw in de oostelijke helft van ons land. Deze richting kan men plaatsen tegenover het modernere traditionalisme van Kropholler.

Bijlage 1

Ongedateerde en niet gesigeneerde, getypte uiteenzetting van de grondgedachten achter de bouw, waarschijnlijk van de architect zelf, in het archief van bouwmeester Wolter te Riele Gzn. in het Nederlands Architectuur Instituut (NAI) te Rotterdam. De tekst is gedeeltelijk overgenomen in de Twentsche Courant van 8 Juli 1930.

"Op het ruim en hoog gelegen terrein tusschen de Ootmarsumsche- en Rossumscheweg, gedacht als het middelpunt van een met hare harmoniserende bebouwing vertoont zich dat

stoere bouwwerk aan den toeschouwer. Een stoer bouwwerk inderdaad, goed passend bij het volkskarakter, zoals dat uit de Plechelmus en andere in Twente en het verwante Westfalen overgebleven monumenten tot ons spreekt.

De H. Drieëenheid patroon der kerk ook bijzonderlijk in het wezen der bouw te vertolken was de ideële taak van den bouwmeester naast de bekende, die het gebruik, de constructie en de goede smaak stelt. De hoofdtoren vormt met de kleine bij het priesterkoor een drietal. De toren in project een stoere knaap in zijn drie geledingen, kan helaas voorloopig niet voltooid worden en kan men dus niet in zijne geheele ontwikkeling zien, het kerkrui in 3 travé's, 3 beuken, 3 hoogtegeledingen. Driedelige bovenvensters, enkele onder. Langs de geheelen bouw en mantel en in alle onderdeelen is dit doorgevoerd.

Het priesterkoor, toch het Heilige der Heiligen, is als een voor zichzelf geldend monument opgevat, hoewel een met het geheel. De koortorens als wachters bij het Heiligdom. In plan een 3 lobige aanleg, welke in plan van haar uitstraalt en die in hun concha overhuiving in één geheel samenvloei met de koepel van den kern. Dit is een wel meer bouwplastische belichaming van het ten gronde liggende gedacht. Terwijl men in

Afb. 20. Verspreidingskaart van kerken van W. te Riele op basis van de inventarisatie van de auteurs (B.A.R.T. Broex, RACM 2008).

de kerk treedt ziet men slechts één venster die van de mid-denste lobe, bij het naderen ook de 2 anderen, dus 3. Verder schrijdend daarboven een krans, welke als de hemel boven dat alles planeert. Zoo ziet men dat in plan en opbouw alles gevegeerd worden door het H. Drieenheidsidee”.

Ongedateerde en niet gesigioneerde, getypte notie, waarschijnlijk van de architect zelf, in het Te Riele archief in het NAI te Rotterdam, gedeeltelijk overgenomen in de Twentsche Courant van 8 juli 1930.

”De kerk heeft westelyk drie-en oostelyk twee toegangen. Door het westelyk hoofdportaal komt men in den ruimen torenhal, die by gesloten zyn der kerk als bidplaats dient en uitzicht geeft op het tabernakel door middel van een clutry in de oostelyke wand, zooals dit noordelyk met de doopkapel en zuidelyk met een devotiekapel het geval is. Uit deze ruimte treedt men dan in het schip der kerk. Hier imponeert ons een grootsche ruimtewerking.

Door de breede drielichtvensters stroomt het licht spelend en openbarend langs toogen, welven en muurvlakken teekent de verschillende nuancen der functioneel geordende baksteenkleuren en werkt door contrast ten aanzien van de spaarzame lichtindeeling door enkele vensters der zybeuken als een mee-

voerend sursum corda. Die zelfde bewegende (vervoerende) werking ondervindt men verder schrydend als men het èène venster in de midden absidiale van het sanctuarium tot drie wordt en verder naargelang dit zich als voren beschreven aan onzen blik ontplooit en gekroond wordt door een vensterkrans in de koepeltop.

Zware bogen getorst door een op juiste maat berekende pylers spreken van zelfbewuste kracht. De verschillende constructieve problemen zyn waar en kundig opgelost. Buiten dien schoon belichaamd, zonder pedanterie of ostentatie en hierdoor is een sfeer van voornaamheid geschapen, die allereerst het Huis van God past maar ook opvoedend en stemmend werkt op den biddende scharen der H. Drieenheidsparochie. Moge dit bedehuis, den parochieanen en haren eersten pastoor en stichter zyn het ware tehuis, hun rykdom en vreugde en middel ten hemel zyn en een blyvend monument voor de toekomstige geslachten, die hen en byzonderlyk zy, die haar verwezenlyking stoffelyk maakten en ter voltooiing nog zullen maken, zegenen. Moge spoedig gedelgd worden de schulden last voor zoover als een spoedige afbouw van den toren toelatend, waardoor in- en uitwendig het ontbrekende verdwynen en waardoor het althans een in bouw voltooid monument worde”.

Bijlage 2

Lijst van kerken van W. te Riele (chronologisch)

No/ Prov	Plaats	Kerk	Jaar	Adres	Onderdeel	Sloop
O	Almelo	H. Georgius	1901-1902	Boddenstraat 78 7607 BN	toren 1903	
G	Elden bij Arnhem	H. Lucas	1901-1902	Rijksweg West 52 6842 BE		verwoest
O	Hertme bij Borne	H. Stephanus	1902	Hertmerweg 27 7626 LV		
G	Twello	Hervormde kerk	1902-1903	Dorpsstraat 10 7391 DD	restauratie	
O	Deventer	H. Hart van Jezus	1902-1904	Zwolseweg 96 7412 AR	koor + transept	
G	Voorst	Hervormde kerk	1904-1905	Schoolstraat 16 7383 CG	restauratie	
O	Slagharen	H. Alphonsus van Liguori	1905	Herenstraat 15 7776 AG	zijschepen	1966
G	Overasselt	Hervormde kerk	1905	Markt 2/Valkstraat 7 6611 KV	restauratie	
G	Zevenaar	H. Andreas	1905	Markt 2 6901 AE	restauratie	
O	Luttenberg	H. Cornelius	1904-1906	Butzelaarstraat 22 8105 AR		
U	Cothen	H.H. Petrus en Paulus	1905-1906	Kerkweg 9 3945 BM		
U	Wijk bij Duurstede	H. Johannes de Doper	1907	Kloosterleuterstraat 35 3961 AX	koor en transept plan toren uit ca. 1928 niet uitgevoerd	1950
G	Elst	H. Werenfridus	1907-1908	Dorpsstraat		
G	Indoornik (Randwijk)	H. Johannes de Doper (St. Jan Baptist)	1907-1908	Campermanplein 10 6668 AJ		verwoest
U	Werkhoven	O.L.Vrouw ten Hemelopneming	1907-1908	Herenstraat 9 3985 RP		
F	Opeinde (de Pein bij Drachten)	Hervormde kerk	1908	Kommisjeweij 25 9218 PC		
N-B	's-Hertogenbosch	St. Jan	1909	Torenstraat bij 6 5111 KK	restauratie	
F	Woudsend	St. Michaël	1909	Merkstrjitte 11 8551 PB	restauratie intr.	
O	Hasselt	H. Stede	1910			
O	Lemelerveld	H. Hart van Jezus	1910	Posthoornweg 5 8152 AZ	dwarsschip	
G	Wijnbergen (bij Doetinchem)	H. Martinus	1910	Doetinchemseweg 9 7007 CA	voorgevel	
N-B	Gestel (Eindhoven)	H. Lambertus	1910-1911	Hoogstraat 299 5654 NB		
N-H	Hilversum	O.L.Vrouw Onbevlekt Ontvangen	1910-1911	Koninginneweg 40/ Naarderstraat 106 1211 AM		
O	Deurningen bij Hengelo	H. Plechelmus	1910-1912	St. Plechelmusplein 5 7561 AD		

O	Enschede-Lonneker	H. Jacobus de Meerdere	1911-1912	Scholten Reimerstraat 38 7524 CS		
O	Wijhe	Hervormde kerk	1912	Kerkstraat 15 8131 BX	restauratie?	
O	Hengevelde (Wegdam)	H.H. Petrus en Paulus	1912-1913	Goorsestraat 17 7496 AB		1954
G	Lichtenvoorde	H. Bonifatius	1912-1913	Rapenburgsestraat 23 7131 CW		
O	Steenwijkerwold	H. Andreas	1912-1913	Gelderingen 77 8341 PV		
O	Vollenhove	Kleine of O.L. Vrouwekerk (geref)	1913	Bisschopstraat 32 8325 BC	restauratie	
O	Denekamp	H. Nicolaas	1910-1914	Kerkplein 1 7591 DD	oostpartij schip/toren*	
G	Hall (bij Zutphen)	Hervormde kerk	1911-1914	Dorpsstraat 57 6964 AA	restauratie	
F	Bakhuizen	H. Odulphus	1913-1914	St. Odulphusstraat 65 8574 SZ		
D	Coevorden	H. Willibrordus	1913-1914	Wilhelminasingel 2 b 7741 HK		
G	Millingen a/d Rijn	H. Antonius van Padua	1913-1914	St. Antoniusplein 1 6566 EB		Toren herb. '54-'55
N-B	Veldhoven	H. Cecilia	1913-1914	Dorpstraat 18 5504 HH		
U	Kamerik (Kanis)	H. Hippolytus	1914	Mijzijde 132 3471 GT		
F	Wolvega	H. Franciscus van Assisi	1914	Lyclamaweg 8-10 8471 JX		1938; op toren na vervangen
O	Deventer	Bergkerk (St. Nicolaas)*	1908-1915	Bergkerkplein 14 7411 EN	restauratie	
O	Steenwijk	Grote of St. Clemenskerk	1913-1915	Kerkstraat 22 8331 JC	restauratie toren	
G	Beek (bij Zeddum)	H. Martinus	1914-1915	St. Jansgildestraat 54 7037 AX	koor en dwarsschip	
Z	Ossensisse (bij Perkpolder)	H. Willibrordus	1914-1915	Dorpsstraat 12 4589 KP		
O	Deventer	H. Hart van Jezus	1915	Zwolseseweg 96 7412 AR	uitbreiding met schip en onderbouw toren	
U	Amersfoort	H. Ansfrius	1915-1916	Jacob Catslaan 26b 3818 WK		
O	Haarle (bij Nijverdal)	H. Sebastianus	1915-1916	Kerkweg 1 7448 AC		1964
G	Terwolde	Hervormde kerk	1916	Molenweg 2 7346 AB	restauratie uitgevoerd?	
G	Zaltbommel	Maartenskerk	1916	Kerkplein 1 5301 EK	restauratie uitgevoerd?	
G	Boven Leeuwen	H. Willibrordus	1916-1918	Pastoor Schoenmakersstraat 2 6657 CC		
U	Hooglanderveen (bij Amersfoort)	H. Jozef	1917-1918	Van Tuijllstraat 27 3829 AB		
D	Weiteveen	O.L.V. Koning des Vredes	1918-1919	Zusterweg 19 7765 AX		
O	Zutphen	St. Johannes de Doper of Nieuwstadkerk	1919-1928	Nieuwstadkerksteeg 2 7201 NH	restauratie toren 1919 en schip 1927-1928	
O	Lattrop	H.H. Simon en Judas	1919	Dorpsstraat 64 7635 NC	def. ontwerp van J. Cuypers	
O	Borne	Oude Kerk (oorspr. H. Stephanus)	1919-1920	Oude Kerkstraat 2 7622 EK	restauratie	
N-B	Vlokhoven (Eindhoven)	O.L.Vrouw van Lourdes	1920-1921	Vlokhovenseweg 45 5625 WT		
U	Doorn	Kapel Wilhelm II	1920		uitgevoerd?	
Af	Kisumu (Kenia)	RK Kerk	1920			
O	Luttenberg	H. Cornelius	1920	Butzelaarstraat 22 8105 AR	nieuwe zijschepen	
Z-H	Brielle	H. Catharina	1895-1921	St. Catharinahof 3 3231 XS	restauratie	
G	Ede	H. Antonius van Padua	1920-1921	Stationsweg 110 6711 PZ		verwoest
O	Enschede-Pathmos	St. Jan op Patmos (H. Joannes Apostel)	1920-1921	Haasbergerstraat 251 7545 GH		1967
F	Peperga (Steggerda-Steenwijk-Heerenveen)	H. Fredericus	1920-1921	Pepergaweg 45 8395 PB		
Z	Koewacht (bij Hulst)	H.H. Philippus en Jacobus	1921-1922	Kerkplein 2 4576 AS		
N-B	Sprundel (Roosendaal-Breda)	H. Jo(h)annes de Doper	1921-1922	Hertogstraat 1 4714 BZ	toren 16 ^{de} eeuw	
U	Utrecht-Zuilen	H. Ludgerus	1922-1924	St. Ludgerusstraat 3553 CP		1977
G	Doetinchem	H. Catharina	1912-1923	Simonsplein 25 7001 BM	Restauratie	
N-B	Kruisland (Steenbergen)	H. Georgius	1922-1923	Langeweg 2 4756 AK	aanbouw	
G	Oosterbeek	H. Bernulphus	1922-1923	Utrechtseweg 129 6862 AG	koor + transepten	
N-B	Helmond	H. Jozef	1922-1923	Tolpost 1 5701 HE	oostelijke helft schip	
O	Nieuw Heeten (Holten-Raalte)	H. Jozef	1923	Scholtensestraat 1 8112 AA		
Zw	Oslo (tot 1924 Kristiania)	Drammensveien	1923	?		

Gr	Veendam	O.L.V.Hemelvaart	1923	Boven Oosterdiep 79 9641 JN	koor	
F	Leeuwarden	H. Dominicus	1914-1924	-		
N-H	Alkmaar	Grote of St. Laurenskerk	1919-1924	Koorstraat 2 1811 GP	restauratie	
N-B	Gemonde	H. Lambertus	1923-1924	Twijnmeer 2/St. Lambertusweg 122 5291 AD		
N-B	's-Hertogenbosch-De Muntel	H. Antonius van Padua (Muntelkerk)	1923-1924	Kap. Koopmansplein 113 5212 NH		1982
N-B	Stampersgat (Roosendaal)	H.H. Martelaren van Gorcum	1923-1924	Dennis Leestraat 25 4754 BA		
Gr	Ter Apel	H. Willibrorduskerk	1923-1924	Hoofdstraat 75 9561 JN	uitbreiding	
U	Utrecht	H. Gertrudis	1923-1924	Amaliadwarsstraat 2 3522 AR		
U	Zeist	H. Jozef	1923-1924	Rozenstraat 22 3702 VP		
N-B	Breda-Tuinzicht	H. Theresia van het Kindje Jezus	1924	Tramsingel 4814 AB		1973
G	Dieren	O.L. Vrouw ter Hemelopneming	1924	Hogestraat 12 6953 AS	toren gebouwd door arch. W.V.A. Tepe 1893	1977; toren is gebleven
U	Montfoort	H. Johannes de Doper (Geboorte)	1924	Om 't Wedde 2 3417 HH		
N-H	Laren (bij Hilversum)	H. Johannes de Doper	1923-1925	Brink 31 1251 KT		
D	Klazinaveen (Nieuw-Dordrecht)	H. Hendricus	1924-1925	Langestraat 149 7891 GK		1965
F	Oosterwierum (Sneek-Leeuwarden)	H. Wiro	1925	Dilledyk 6 9021 CV Easterwierrum		
O	Deventer	Grote of St. Lebuïnuskerk	1905-1926	Grote Kerkhof 42 7411 KV	restauratie	
G	Huisen-'t Zand	H. Martelaren van Gorcum	1925-1926	Van Wijkstraat 33 6851 GL		verwoest
N-B	Bergen op Zoom	Carmelitesenklooster	1926	Tholensestraat, thans Halsterseweg	kapel uitgevoerd?	Oorlogsschade Sloop 1976
F	Dokkum	St. Bonifatiusheilgdom	1926*	Bronlaan 12 9101 VS	def. ontwerp H.W. Valk	
G	Doesburg	St. Maarten	1908-1927	Kerkstraat 4 6981 CM	restauratie	
Z	Axel	St. Gregorius de Grote	1925-1927	Walstraat 31 4571 BH	zijbeuken en koor	
Du	Lintfort	H. Maria	1925-1927	?	noodkerk	
O	Hengelo	O.L. Vrouw van Altijddurende Bijstand	1926-1927	Onze Lieve Vrouwenstraat 8 7557 HX	onvoltooid	
U	Zeist	Zusterklooster Maria-Oord	1926-1927	Rozenstraat 19		
Du	Düsseldorf-Mörsenbroich	H. Franciscus	1927	?		
G	Varsselder	H.H. Martelaren van Gorcum	1927	Hoofdstraat 31 7076 AG		
N-B	Boschenhoofd (Seppe)	H. Hart van Jezus	1926-1928	Past. Van Bruegelstraat 51 4744 AB		toren opgeblazen
G	Arnhem-Gulden Bodem	H. Hart van Jezus	1927-1928	Bakenbergseweg 72 6814 MK		gesloopt
N-B	Stampersgat (Halderberge)	Klooster (Zusterhuis)	1927-1929	?		
België	Rumbeke - Roeselare West Vlaanderen	Kapel	1929	?	ontworpen; uitgevoerd?	
N-B	Bergen op Zoom-Nieuw Borgvliet	H. Antonius	1929-1930	Rembrandtstraat 50 4625 CC		verwoest
O	Oldenzaal	Allerheiligste Drieëenheid	1929-1930	Kruisstraat 9 7573 GJ		
N-B	Helmond	H. Jozef	1927?-1931	Tolpost 1 5701 HE	westelijke helft schip	
Du	Lintfort (tussen Wesel en Krefeld)	H. Joseph	1925-1932	?		
N-B	Gilze	St. Petrus' Banden	1930-1933	Kerkstraat 116 5126 GD	verbouwing en uitbreiding	
G	Driel	Maria Onze Lieve Vrouwe Geboorte	1930-1933	Kerkstraat 27 6665 CE	aanbouw uitgevoerd?	
O	Borne	H. Theresia van het Kindje Jezus	1934-1935	Theresiaplein/Grotestraat 23 7622 HK	onvoltooid	
O	Hasselt	R.K. kerk	1912-1936	Eiland 22 8061 HT		
totaal	Kolom 2	Kolom 3	Kolom 5	Kolom 6	Kolom 6	Kolom 7
108	Buitenland 6	Hervormde kerken 16	Door Rijk beschermd 45	Ontworpen maar niet uitgevoerd 6	Restauratie 20	Verwoest 5 en gesloopt 16 totaal weg 19
		* niet meegeteld				

Noten

- ¹ In het archief van de parochie van de H. Mauritius in het Achterhoekse dorp Silvolde wordt de naam van W. te Riele te Deventer genoemd in verband met de bouw van een nieuwe, van de grond opgaande toren bij een bestaand kerkgebouw (dat in 1838 in gebruik was genomen). Van de toren wordt vermeld dat hij op 27 april 1893 bijna volledig was voltooid. De afbeeldingen van de in 1930 tezamen met de kerk afgebroken constructie zijn echter te weinig gedetailleerd om deze toeschrijving met stilistische argumenten te kunnen onderbouwen.
- ² Kerk is gebouwd in 1923-1924 en in 1982 afgebroken.
- ³ Zie de zijbeuken op de plattegrondtekening van de Allerheiligste Drieëenheid in Oldenzaal (zie afb. 5).
- ⁴ Andere voorbeelden: de Onze Lieve Vrouw van Lourdeskerk in Eindhoven-Vlokhoven (1920-1921), de kerk van de H. Johannes de Doper in het Noord-Hollandse Laren (1923-1925), de kerk van Onze Lieve Vrouw van Altijdurende Bijstand in Hengelo (1926-1927) en de kerk van de Allerheiligste Drieëenheid in Oldenzaal (1929-1930).
- ⁵ Zoals bij de St.-Jacobuskerk in Enschede-Lonneker (1911-1912), de St.-Willibrorduskerk in Coevorden (1913-1914) en de kerk van de H. Wiro in Oosterwierum -tussen Sneek en Leeuwarden- (1925-1926).
- ⁶ Voorbeelden zijn de St.-Jacobuskerk in Lonneker (1911-1912), de St.-Hyppolytuskerk in Kamerik-Kanis bij Woerden (1914), de O.L. Vrouw van Lourdes in Vlokhoven (1920-1921), de St.-Jozefkerk in Nieuw-Heeten, gelegen tussen Holten en Raalte (1923) en de St.-Gertrudiskerk in Utrecht (1923-1924).
- ⁷ Voorbeelden van een pseudo-omgang met galerij zijn o.a. te vinden in de kathedraal van Ivrea bij Turijn uit de tweede helft van de 10de eeuw, de kerk van Sainte Trinité in Caen, begonnen in 1062 en de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht, eind 12de eeuw. Een schraagbeeld is een beeld dat een deel van een houten kapconstructie ondersteunt (bij Te Riele gaat het om stenen beelden). In het werk van W. te Riele zijn voorbeelden te vinden in de oostpartij van de kerk van de H. Nicolaas in Denekamp (1910-1912), in het koor van de kerk van de H. Antonius van Padua in Millingen bij Nijmegen (1913-1914) en in het koor van de kerk van Onze Lieve Vrouw van Lourdes in Vlokhoven (1919-1920). Voor meer Nederlandse voorbeelden zie: H. Janse, 'Houtsculptuur aan kappen van de middeleeuwse kerkgebouwen in westelijk Nederland', in: *Bulletin KNOB* 1962, 275. Zie ook: E.J. Haslinghuis en H. Janse, *Bouwkundige termen*, Leiden 1997.
- ⁸ Zoals het inspringen van het transept ten opzichte van het driebeukige schip, bijvoorbeeld bij de niet meer bestaande Gelderse St.-Werenfriduskerk in Elst (1907-1908) en de kerk van de H. Cornelius in Luttenberg bij Raalte (in oorsprong 1904-1906; huidige toestand sinds 1920).
- ⁹ Bijvoorbeeld in de St.-Georgiuskerk in Almelo (1901-1902), de St.-Lambertuskerk in Gestel (1910-1911), de St.-Plechelmuskerk in Deurningen (1910-1912) en de kerk van de H. Jozef in Hooglanderveen (1917-1918).
- ¹⁰ Rode zandsteen aanwezig in de St.-Georgiuskerk Almelo (1901-1902), de niet meer als kerk in gebruikte H. Willibrordus Ossensisse bij Perkpolder in Zeeuws Vlaanderen (1914-1915) en de Allerheiligste Drieëenheid in Oldenzaal (1929-1930). Gele zandsteen in de St.-Georgiuskerk in Almelo, de H. Stephanuskerk in Hertme bij Borne (1902) en de H. Lambertus in Eindhoven-Gestel (1910-1911).
- ¹¹ Bijvoorbeeld Almelo (1901-1902), de O.L. Vrouw ten Hemelopneming te Werkhoven (1907-1908), de H. Franciscus in Wolvega (1914), de H. Joseph in Zeist (1923-1924) en de verwoeste H. Antonius Bergen op Zoom/Nieuw Borgvliet (1929-1930).
- ¹² Veel aspecten van de religieuze architectuur van Gerhardus te Riele past bij de opvattingen van mgr. Gerardus Wilhelmus van Heukelum (1834-1910) en het door hem gestichte St. Bernulphusgilde. Het gilde was niet uitsluitend in het Aartsbisdom Utrecht richtingbepalend, maar ook daar buiten. Vooral de laatmiddeleeuwse kerken in de eigen omgeving en die in het Duitse Rijnland strekten voor de aanhangers van deze richting tot voorbeeld. Tekenend is wel dat de twee eerste kerken, die op naam staan van Gerhardus te Riele te weten de H. Willibrordus in Olburgen bij Dieren (1869) en de Onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangen te Wijhe (1870-1871), mede zijn ontworpen door het Gildelid Friedrich Mengelberg (1837-1919), die vooral als beeldhouwer bekend is.
- ¹³ Met de Utrechtse school wordt het St. Bernulphusgilde bedoeld.
- ¹⁴ Bijvoorbeeld in Italië: aan de bovenzone van de hoofdapsis van de kathedraal van Palermo op Sicilië (1172-1185), aan de apsiden van de kathedraal van Monreale bij Palermo (1174-1182/1189) en aan de koorsluiting van de San Fermo Maggiore in Verona (vanaf 1261). Al deze versieringen bevinden zich buitenwerks en vertonen spitsbogige vormen, observaties auteurs.
- ¹⁵ Met terugspringend transept wordt bedoeld een transept dat minder breed is dan het schip in totaliteit, in tegenstelling tot uitspringend transept. Normaal gesproken springt een transept uit, maar bij Wolter te Riele is het omgekeerde dikwijls het geval.
- ¹⁶ De H. Georgius in Almelo (1901-1902), de H. Stephanus in Hertme (1902) en de H. Cornelius in Luttenberg (1904-1906).
- ¹⁷ In Nederland blijkbaar niet zo algemeen als in bepaalde delen van Duitsland.
- ¹⁸ De sluitingen van hoofdkoor en zijkapellen van deze kerk zijn overdekt met straalgewelven die van ribben zijn voorzien. Boven de viering komt een koepel voor en boven de vroegere doopkapel een halve koepel. Zie ook de H. Jacobuskerk in Enschede-Lonneker (1911-1912). De architect bouwde een reeks kerken met 'Romaanse' graatgewelven, onder andere bij de H. Willibrorduskerk in Coevorden (1913-1914), de H. Hippolytuskerk in Kanis (1914) en de H. Ansfiduskerk te Amersfoort (1915-1916).
- ¹⁹ De auteurs beschouwen Romanogotiek en Overgangsstijl als synoniemen, alleen suggereert laatstgenoemde benaming een achterblijven ten opzichte van de Gotiek, een ouderwetse richting waarbij nog elementen uit het Romaans blijven voortbestaan.
- ²⁰ Een profielkapiteel is een kapiteel zonder ornament, maar alleen met een profiel als vormgeving. Voorbeelden zijn: de H. Jacobuskerk te Enschede-Lonneker (1911-1912), de St.-Odulphuskerk te Bakhuizen bij Stavoren (1913-1914) en de H. Willibrordus in Ossensisse (1914-1915). De schachten zijn vaak bezet met lisenen zoals in de St.-Ceciliakerk in Veldhoven bij Eindhoven (1913-1914), de St.-Odulphuskerk in Bakhuizen (1913-1914) en de St.-Willibrorduskerk in Coevorden (1913-1914).

- 21 Voorbeelden zijn: de St.-Nicolaaskerk in Denekamp (1910-1912), de kerk van de H. Caecilia in Veldhoven (1913-1914), de vroege kerk van Wolvega (1914), de St.-Willibrordus in Ossensisse (1914-1915), de St.-Lambertuskerk in Gestel (1910-1911) en de kerk van Onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangen in Hilversum (1910-1911).
- 22 Dit versieringsmotief komt al eerder voor, bijvoorbeeld in de kerk van Onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangen in Hilversum (1910-1911).
- 23 Voorbeelden: de H. Bonifatius in Lichtenvoorde (1912-1913) (hier ruitvormige motieven in zwart en rood), de H. Antonius van Padua in Millingen (1913-1914) (hier vooral blokvormige motieven in zwart en rood), in Veldhoven (1913-1914) (patronen idem als bij Millingen), in Kanis (1914) (hier ruiten in rood) en in Ossensisse (1914-1915) (hier ruiten in zwart en rood).
- 24 Voorbeelden zijn: de St.-Odulphuskerk in Bakhuizen (1913-1914), de kerk van de H. Willibrordus in Coevorden (1913-1914) en de St.-Ansfriduskerk in Amersfoort (1915-1916).
- 25 Dit verschijnsel komt al voor bij een kerk uit de vorige periode, te weten de H.H. Petrus en Paulus te Cothen bij Wijk bij Duurstede (in 1906 in gebruik genomen). Zie ook de H. Willibrorduskerk te Coevorden en de H. Ceciliakerk te Veldhoven.
- 26 Andere voorbeelden: de H.H. Philippus en Jacobus in Koewacht in Zeeuws Vlaanderen, bij Hulst (1921-1922), de St.-Ludgerus in Utrecht-Zuilen (1922-1924) (afgebroken in 1977) en bij de H. Antonius van Padua of Muntelkerk in 's-Hertogenbosch (1923-1924) (afgebroken in 1982).
- 27 Andere voorbeelden zijn: de H. Fredericus in Steggerda, tussen Steenwijk en Heerenveen (1927), de St.-Johannes de Doper in Sprundel, tussen Roosendaal en Breda (1921-1922), de H. Jozef in Helmond (1922-1923 en 1927(?)-1931) en bij de St.-Jozef in Nieuw Heeten, vroeger 'den Achterhoek' genoemd (1923).
- 28 Zoals in de kooromgang van de H. Joseph in Zeist (1923-1924), in de H. Johannes de Doper in Laren (NH) (1923-1924) en in de H. Hart van Jezus in Arnhem (1927-1928).
- 29 Dit ribprofiel is in het oeuvre van Wolter te Riele is voor het eerst te vinden in de sluitingen van hoofdkoor en zijkapellen van de St.-Nicolaaskerk in Denekamp (1910-1912).
- 30 H. v.d. Wetering was aartsbisschop in de periode 1895-1929.
- 31 Zie de monografie van H.J. Lenferink, *De St. Plechelmuskerk te Oldenzaal. Vorm, geschiedenis en betekenis*, Utrecht 1998 (Clavis Historische Monografieën, XVII).
- 32 A.G. de Bruyn, *De Nederlands Hervormde Kerk te Oldenzaal 1633-1933*, Oldenzaal 1934, 5-6.
- 33 Naar ontwerp van bouwmeester H. Freitag uit Bad Bentheim en opgetrokken in de jaren 1809-1810 (zie: Z. Kolks: 'Die ehemalige 'Hervormde Kerk' in Oldenzaal: Eine Arbeit des Bautechnikers H. Freitag aus Bad Bentheim', in: *Bentheimer Jahrbuch*, 1989, Bad Bentheim 1988 (Das Bentheimer Land, Band 117, 205-210). De nieuwe kerk, die ontworpen is door ir. A.J.A. Winters te Hengelo (O.), is gebouwd in de jaren 1933-1934.
- 34 Behalve deze kerk heeft Croonen ook het oudste gedeelte van het ziekenhuis in Oldenzaal ontworpen; het werd gebouwd in de jaren 1916-1918. Het ziekenhuis was oorspronkelijk katholiek en heette toen Heil der Kranken. Andere opmerkelijke gebouwen uit zijn oeuvre zijn het vroegere raadhuis van Denekamp (1919-1920) en een winkel aan de Markt in Oldenzaal (Markt 4, gebouwd in 1919-1920). In laatstgenoemd gebouw zijn nog Jugendstilelementen aanwezig.
- 35 Of er een tweede aanbesteding heeft plaats gevonden, is niet bekend.
- 36 Vergelijk werk Pierre Cuypers sr. die zijn kerkgebouwen liet aankleden met producten uit zijn eigen ateliers. Een willekeurig voorbeeld is de kerk van Druten, waarvan de inventaris (altaren, de niet meer aanwezige communiebank en preekstoel, enkele beelden, de kruiswegstaties, de gebrandschilderde glazen en de bijna geheel verwijderde polychromie) grotendeels is geleverd door het atelier Cuypers en Stoltzenberg te Roermond.
- 37 De kerk heeft een binnenwerkse lengte van 55,64 meter (zonder het torenportaal 46,95 meter). De inwendige breedte van het schip bedraagt 27,80 meter. Daarvan wordt 12,97 meter in beslag genomen door de middenbeuk, zodat er voor iedere zijbeuk 6,67 meter overblijft; de kolommen zijn 75 x 65 centimeter. De interkolomniën zijn 10,94 meter breed. De eigenlijke dieptemaat van iedere travee is hart op hart gemeten 11,59 meter. De koorkoepel heeft een kruinhoogte van 20,90 m, de middenbeuk van 16,20 en de zijbeuken van 9,65 meter, opmeting auteurs 2007.
- 38 Vergelijk de H. Hart van Jezus kerk in Arnhem (1927-1928).
- 39 Vergelijk de St.-Josephkerk in Zeist (1922-1924).
- 40 Bijvoorbeeld aan de Paltskapel in Ingelheim bij Mainz (tweede helft 10de eeuw), aan de Dom van Spiers bij Heidelberg (ca. 1030-1061) en aan de St.-Aposteln in Keulen (eind 12de eeuw).
- 41 Zoals de Domkerken van Florence (eind 13de eeuw en 14de eeuw) en Siena (13de eeuw).
- 42 Onder andere in de H. Willibrorduskerk in Boven Leeuwen (1916-1917), de kerk van de H. Jozef in Helmond (1922-1923 en 1927(?)-1931) en in de aan dezelfde patroonheilige toegewijde kerk in Zeist (1922-1924).
- 43 Dezelfde voorbeelden kunnen worden aangehaald.
- 44 Bijvoorbeeld in de kerk van de H. Willibrordus in Ossensisse (1914-1915) en in de H. Ansfridus in Amersfoort (1915-1916).
- 45 Bijvoorbeeld de zijmuren van de kathedraal van Durham (1093-1133) en in Schotland, de voormalige abdijkerk Holyrood Edinburg (begin 13de eeuw).
- 46 De venstervormen zijn:
1. spitsbogig (koepel: 20, in naar boven zich verwijdende steekkapen, boven in nissen priesterkoor: 3, in spitsbogige steekkapen, de zijkapellen: 2, hoog, klein, middenbeuk (6 x 3), de zijbeuken, zangtribune (1 x 3) en torenportaal: 2, naast ingang).
 2. stomp spitsbogig (sacristie, in ondiepe spitsbogige velden), bij sacristie (3 x), noordtoren (onder), zijmuren noordoostportaal en zijportalen, zijkapellen naast toren (2 x 3), tussen zijkapellen en torenportaal (2 x 3)
 3. keperbogig (tussen torenportaal en middenbeuk (2 x 1 en 2 x 2))
 4. rond (westmuren zijbeuken; zijmuren toren)
 5. staand rechthoekig (in benedenzone nissen priesterkoor, verbindingruimte sacristie-koor en zijmuur noordoostingang)
- 47 Voorbeelden zijn: de Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand in Hengelo (1926-1927) en de H. Hart van Jezus in Arnhem (1927-1928). Een middeleeuws voorbeeld van een kerk met stomp spitsbogige vensters is de St.-Marienkerche in Stralsund aan de Duitse Oostzeekust (kort vóór 1298-ca. 1370).

- ⁴⁸ Voorbeelden zijn: de Saint-Etienne in Caen (ca. 1075-1085), het koor van de kathedraal van Canterbury (1174-1184) en het Angel Choir van de kathedraal van Lincoln (1256-1280).
- ⁴⁹ De oostmuur van het torenportaal is doorbroken met in totaal vier keperbogige venstertjes met kruisvormige venstertjes erboven: twee in de hoofdruimte, naast de doorgang en één in elke zijruimte. Tussen torenportaal en naastgelegen kapellen komt aan iedere zijde een keperbogig drielichtvenster voor, dat is opgenomen in een stomp spitsbogige nis.
- ⁵⁰ Vergelijk bijvoorbeeld de St.-Antonius van Padua of Muntelkerk in 's-Hertogenbosch (1923-1924), de St.-Getrudiskerk in Utrecht (1923-1924) en de O.L. Vrouwekerk in Hengelo (1926-1927). De lijst aan de buitenzijde is ingeklemd tussen ondiepe, nauwelijks spitsbogige nissen; dergelijke nissen vindt men ook bij de kerk van Onze Lieve vrouw van Altijddurende Bijstand in Hengelo (1926-1927) en bij de kerk van het H. Hart van Jezus in Arnhem (1927-1928).
- ⁵¹ Zie plattegrondtekening van de Allerheiligste Drieëenheid in Oldenzaal (afb. 5).
- ⁵² Voorbeelden zijn: de St.-Georgiuskerk in Almelo (1902-1903), de vroegere kerk van St.-Jan op Patmos in Enschede-Pathmos (1920), de kerken van Steggerda (1921) en Nieuw Heeten (1923) en Wolter te Riele's laatste kerk: de H. Theresia van het Kindje Jezus in Borne (1934-1935). Later wordt het ook een enkele maal door andere architecten toegepast, zoals in de kerk van de H. Antonius Abt in Horssen, tussen Tiel en Nijmegen, van de midden Limburgse architect Caspar Franssen uit 1910. Een enigszins vergelijkbare constructie uit de middeleeuwen komt voor in de Zavelkerk in Brussel. Hier vinden wij in de westtraveeën van de zijbeuken gewelven met -per travee- één klimmende gordelboog tussen twee volledige kruisribgewelven. Deze overkluizingen dateren uit de jaren 1435-1450.
- ⁵³ Voorbeelden zijn: de H. Hart van Jezus in Deventer (1902-1915), de O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen in Hilversum (1910-1912), de H. Wiro in Oosterwierum (1925-1926) en de H. Theresia in Borne (1934-1935).
- ⁵⁴ Een dergelijk alternerend stelsel van contreforten treft men in het oeuvre van Wolter te Riele o.m. aan bij de St.-Georgiuskerk in Almelo (1901-1902), de O.L. Vrouwekerk in Hengelo (1926-1927) en de H. Hart van Jezus in Arnhem (1927-1928).
- ⁵⁵ Bijvoorbeeld bij de Onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangen in Hilversum (1910-1911), de St.-Hippolytus in Kanis (1914), de St.-Gertrudis in Utrecht (1924), de H.H. Martelaren van Gorcum in Varsselder bij Ulft (1927) en de St.-Theresia in Borne (1934-1935).
- ⁵⁶ Vergelijk onder andere de Romaanse Dom van Modena (1099-13de eeuw) en de Romaanse abdijkerk van Chiaravalle Milanese (gewijd in 1196).
- ⁵⁷ De dubbele kwartslagtrap heeft in totaal 31 bakstenen treden van gewoonlijk 77 centimeter breedte. De zangtribune wordt verlicht door een drielichtvenster. Volgens een ongedateerde presentatietekening van architect Te Riele, waarop de kerk vanuit het zuidwesten te zien is, zou even onder de aanzet van de bogen van de zijvensters een waterslaglijst komen die de eerste van de tweede geleding zou scheiden. In werkelijkheid is die er niet gekomen, omdat de toren niet verder gereed is gekomen dan

de hoogte van het dak van de middenbeuk, dat over de toren is doorgetrokken. Door het schuine beloop van het als provisorisch beschouwde torendak is van het spitsbogige drielichtvenster, dat de tekening in de zijgevel te zien geeft, alleen het onderste gedeelte gerealiseerd. Dit venster is -vanwege de aanwezigheid van een trap-toren- aan de zuidzijde gereduceerd van drie naar twee. Alleen het langste venster zou de waterlijst tussen de eerste en tweede geleding hebben doorbroken.

De tweede geleding zou -op enkele lichtspleten na- een volledig gesloten karakter met blind muurwerk hebben gekregen. Binnenwerks bevat zij onder een zangtribune die behalve door de eerder genoemde drielichten aan de zijanten ook nog verlicht wordt door daaronder aanwezige rondvensters. De ruimte, thans afgedekt door betonnen noodzoldering met de vorm van een basisloos trapezium, zou overspannen worden door een ribgewelf met sluitring, dat naar de voorgevel klom om zoveel mogelijk lichttoevoer mogelijk te maken. Boven de zangtribune zouden nog een lage en een hoge ruimte zijn aangebracht. Deze ruimten, met vloeren gesteund door balken, waren vlak (onder) respectievelijk geleed met drie even hoge spitsboogvelden tussen lisenen (boven).

De gevels van de derde geleding zouden wat de voorzijde en de zijanten betreft verschillend zijn behandeld. Aan de voorzijde zou sprake zijn geweest van een terugliggend, door een kleine topgevel bekroond vlak dat zou zijn ingeklemd tussen hoeklisenen met zadeldakvormige afdekkingen, die in het verlengde zouden liggen van het muurwerk van de tweede geleding. Dergelijke lisenen met daartussen terugliggende vlakken vindt men ook bij de St.-Antoniuskerken in Millingen aan de Rijn bij Nijmegen (1913-1914) en bij de verwoeste kerk in Bergen op Zoom-Nieuw Borgvliet (1929-1930). Het terugliggende vlak zou geleed worden met twee even hoge spitsboogvelden, die benedenwaarts door de waterlijst tussen de tweede en derde geleding zouden breken. De vormgeving van dit gedeelte van de voorzijde van de toren doet denken aan de tweede torengeleding van de verwoeste kerk van de H.H. Martelaren van Gorcum te Huissen-'t Zand bij Arnhem (1925-1926), aan het bovengedeelte van de toren van de kerk van de H.H. Martelaren van Gorcum in Varsselder (1927) en aan de niet uitgevoerde toren van de H. Werenfriduskerk in het Betuwse Elst (1928). In de laatste gevallen zijn voor- en zijgevels hetzelfde.

Dit zou in Oldenzaal niet het geval geweest zijn. In tegenstelling tot de voorzijde zou de zijkant niet voorzien zijn van een terugsprong, maar juist van een muurverdikking. In deze verdikking zou één galmgat worden uitgespaard waarvan de basis onder het niveau van de waterslaglijst tussen de tweede en derde geleding zou liggen. In het boven einde van de derde geleding zouden wijzerplaten worden aangebracht. Binnenwerks zou de derde geleding gefungeerd hebben als klokkenstoel. De zuidmuur hiervan zou geleed worden met drie spitsbogige velden tussen lisenen. Van deze velden zou de middelste breder en hoger zijn geworden dan die opzij.

Het muurwerk van de hoofdtoren zou bekroond worden door een zeer lage kop met de diameter van een vierkant met afgeschuinde hoeken. Bij deze hoeken waren dubbele smalle openingen gedacht. Binnenwerks zou deze kop één geheel gevormd hebben met het boven einde van de verdieping eronder, die zou hebben gerust op een balkzoldering. De binnenruimte zou geleed worden met twee reeksen spitsbogige velden boven elkaar. Ook hier zou het middel-

ste veld de andere in breedte en hoogte overtreffen. De toren zou gedekt worden door een tentdak.

- ⁵⁸ Vergelijk Ingelheim (948-997) (observatie auteurs).
- ⁵⁹ Beide torens hebben vier, naar boven toe iets minder hoog en ook iets minder breed en diep wordende kubusvormige geledingen met vlakke gevels en vierkante doorsnede. Hun muren zijn hier en daar doorbroken met lichtspleten. Boven de vierkante geledingen bevinden zich achthoekige bovengeledingen, die oprijzen vanaf staande vlakken met tegels. De niet overhoekse zijden van deze bovengeledingen voorzien zijn van topgevels. De spitsbogige galmgaten in deze zijden reiken tot in de topgevels. Tussen de topgevels en boven aan de ten opzichte van het gedeelte daaronder iets gedraaide achtzijdige kop bevinden zich grijze dekplaten.
- De noordelijke toren is vanuit het priesterkoor toegankelijk via een segmentboogvormige deur in het westeinde van de noordelijke koorschelp. Achter de deur strekt zich een bakstenen, scheluw kwartsagtrap uit van 21 treden, die gewoonlijk een breedte hebben van 74 centimeter. Het bovenste gedeelte van deze trap ligt tegen de noordmuur van de toren, die inwendig vierkant is met afgeschuinde hoeken. Tegen de west-, zuid- en oostmuur bevinden zich steektrappen met acht treden vóór een overloop. De muur naast de trap aan de zuidzijde is doorbroken met een segmentbogig luik, dat toegang geeft tot de kooruimte. In de corresponderende ruimte aan de zuidkant -waar ook een dergelijk luik voorkomt- is er geen toegang vanaf het koor, maar vanuit de gang vóór (westelijk van) de sacristie. Hier voert een dubbele kwartsagtrap naar de zolder van de sacristie. Een deur in de noordwesthoek, naast die welke uitkomt op de sacristiezolder, voert naar de westwaarts gelegen traptoren (binnenwerks eveneens vierkant met afgeschuinde hoeken). Hier -boven het gewelf- komen langs de zijmuren bakstenen steektrappen voor, met meestal acht treden van 64 centimeter.
- ⁶⁰ Eijsbouts 1930.
- ⁶¹ Een niet aan een kerk gebonden religieuze uiting van deze belangstelling uit zich in de stroming van het Symbolisme.
- ⁶² Vóór de 12de eeuw liep de hoofdrichting van christelijke kerken niet alleen naar het oosten, maar dikwijls ook naar het westen. Ook in het laatste geval was de gebedsrichting van priester en gelovigen (gedeeltelijk) naar het oosten.
- ⁶³ In de nalatenschap van architect Wolter te Riele bevindt zich een schrift, waarin hij 'Geen Kerkelijke Bouwkunst zonder oriëntatie. Een woord tot allen die belang stellen in onzen Hedendaagschen Kerkbouw' van J.A. Alberdingk Thijm heeft overgeschreven. Wanneer dit gebeurd is, wordt niet vermeld. Het navolgende stuk in dit schrift betreft een uittreksel van een tijdschrift uit 1903. Dit zou erop kunnen wijzen, dat het overschrijven niet meer tijdens de studietijd van Te Riele heeft plaatsgehad. Het toont in ieder geval zijn belangstelling voor dit onderwerp aan.
- ⁶⁴ Voorbeelden zijn: de St.-Lambertuskerk in Gestel (1910-1911), de St.-Willibrorduskerk in Coevorden (1913-1914), de kerk van het H. Hart van Jezus in Arnhem (1927-1928), de Allerheiligste Drieëenheid in Oldenzaal (1929-1930) en de kerk van de H. Theresia van het Kindje Jezus in Borne (1934-1935). Uitzonderingen zijn onder andere de kerk van de H. Georgius in Almelo (1901-1902) en de St.-Bonifatiuskerk in Lichtenvoorde (1912-1913).
- ⁶⁵ 'Met de keuze van dit Mysterie, gronddogma van ons H. Geloof, wenscht de bouwheer te huldigen het Roomsche deel van Twente,

dat zoo taai vasthield aan het Geloof. Het moet daarom een kerk worden in den antieken stijl, maar modern aangepast: het aloude Geloof is nog altijd nieuw'. (uit het parochiememoriaal).

- ⁶⁶ Blijkbaar heeft men sinds de periode van de Barok om symbolische redenen de klaverbladvormige plattegrond gekozen voor kerken, die de H. Drieëenheid als patroon hebben, onder andere de bedevaartskerk in Kappel bij Bayreuth, die begonnen is in 1684 naar ontwerp van architect Georg Dientzenhofer.
- ⁶⁷ Het weglaten van pijlers paste Wolter te Riele zelden toe. Wel werden de pijlers door hem zoveel mogelijk uit het zicht geplaatst door de middenbeuk te verbreden.
- ⁶⁸ Pastoor G.W. van Heukelum, de bouwkundig en artistiek adviseur van het aartsbisdom Utrecht, was tegen dit principe omdat het volgens hem niet stelde op middeleeuwse voorbeelden in ons land. Naar aanleiding van het ontwerp van de St.-Corneliuskerk in Luttenberg schreef hij op 22 december 1904 aan de aartsbisschop van Utrecht 'dat het aanbrengen van zijbeuken, welke niets anders dan gangen zijn, mij maar weinig kan bevredigen, daar zulke spelerijen geheel in strijd zijn met de bouwtraditie onzer voorvaderen...'. Deze constatering blijkt echter niet juist. Andere voorbeelden zijn: Luttenberg (1904-1906; toestand tot 1920) en Hooglanderveen (1917-1918).
- ⁶⁹ Daarna vinden wij het fenomeen onder andere terug in de St.-Lambertuskerk in Gestel (1910-1911), de kerk van O.L. Vrouw van Lourdes in Vlokhoven (1919-1920), de kerk van de H. Johannes de Doper in Laren (NH) (1923-1925) en de Allerheiligste Drieëenheid in Oldenzaal (1929-1930). Een voorbeeld binnen het oeuvre van zijn vak- en tijdgenoot Caspar J.H. Franssen (1860-1932) is de kerk van de H. Antonius Abt in Horssen ten westen van Nijmegen (1909-1910). In de kerk van de H. Antonius van Padua in Oldenzaal (1911-1912) -ontworpen door de Oldenzaalse architect K.L. Croonen die met Te Riele samenwerkte in de Drieëenheidskerk en voor dat project de pastorie ontwierp- zijn de kleinere pilaren wel aanwezig. Voorbeelden van grote driebeukige kerken van Te Riele met loop- of processiegangen zijn de kerk van de H.H. Philippus en Jacobus te Koewacht (1921-1922), de niet meer bestaande H. Antonius van Paduakerk in Den Bosch (1923-1924), de verwoeste kerk van de H. Antonius in nieuw Borgvliet (1929-1930), de Allerheiligste Drieëenheid in Oldenzaal (1929-1930) en de kerk van de H. Theresia van het Kindje Jezus in Borne (1934-1935).
- ⁷⁰ Of de inventarisstukken naar ontwerp van Te Riele zijn vervaardigd, is niet bekend. Te Riele overleed in 1937.
- ⁷¹ Parochiearchief.

SUMMARIES

The tenth-century Holy-Cross chapel (Heilig-Kruiskapel) in Utrecht and its relation to Willibrord

Charlotte J.C. Broer en Martin W.J. de Bruijn

For centuries the Holy-Cross chapel (Heilig-Kruiskapel) stood between St Martin's cathedral church (domkerk or Sint-Maartenskerk) and St Saviour or Oldminster church (Sint-Salvatorkerk or Oudmunsterkerk) in Utrecht. In medieval historiography this cruciform little building was regarded as a church founded by the Anglo-Saxon missionary Willibrord at the end of the eighth century and devoted to the Holy Cross. According to the oldest historiography this church was situated next to St Martin's church that Willibrord had built on the foundations of an older church. After excavations since 1929 archaeologist A.E. Giffen concluded that the Holy-Cross chapel did not date from Willibrord's time but from the tenth or eleventh century. However, in 1992 te Utrecht archaeologist H.L. de Groot put forward the remarkable idea that the chapel did date from Willibrord's time after all and that it had to be a St Martin's church built by this missionary. In 1993 a renewed excavation of the chapel took place. Charcoal samples found in the masonry were dated by the 14C-dating method. The results pointed at a dating in the tenth or eleventh century, as suggested by Van Giffen. In 2000 this was further worked out in this periodical on archaeological grounds by archaeologist C.A.M. van Rooijen.

However, the question remained why in the Middle Ages – already from the early twelfth century onward at least – the chapel was regarded as having been founded by Willibrord in the eighth century. This problem can be solved by assuming that the first St Saviour's church of Willibrord – to be equated with the Holy Cross and not with St Martin – consisted of (a part of) the former Roman main building, the principia. The clergy living in monastic community was also housed in this building. Indications for this are two nearly contemporary biographies of saints from the eighth century. One vita describes how the dying abbot Gregorius had himself taken in front of the church door, where he died shortly afterwards, and the other mentions that when he stayed in Utrecht the missionary Liudger often slept 'on the attic of the church of St Saviour that Willibrord had built'. These statements are more comprehensible when we assume that the church and monastery were in one and the same building, probably the principia dating back to Roman times. After this main building had been demolished in the tenth century, the Holy-Cross chapel was built from the reclaimed materials, half on top of the former main building. In later centuries people came to regard this chapel as a church built by Willibrord, initially as the first St Saviour's church, and since the seventeenth century, completely erroneously, as the first St Martin's church.

The Valkhof Chapel in Nijmegen. New information about its medieval building history

Barbara Perlich and Gabri van Tussenbroek

The round St. Nicolas Chapel on the Valkhof in the city of Nijmegen is one of the oldest buildings in the Netherlands. Since the beginning of the 19th century the building has been subject to research and discussion. The current research project has shown that the chapel was originally built before the demolition of the Valkhof in the year 1047. Mortar analysis has clearly provided the division between the parts dating from the 11th and 12th centuries. Elements like the joints, cubical capitals, groined vaults and wall structure indicate that the first chapel was built around the year 1030, probably in commission of Emperor Conrad II. It was not until the second half of the 12th century that Frederick Barbossa decided to rebuild the Valkhof. The chapel was reconstructed in its old form, with only slight alterations. Due to an unknown demolition, the chapel was partly rebuilt for the second time at the end of the 14th century. Dendrochronological research provided the years 1393 and 1394,

which dates could be sustained by written sources. Although the second rebuilding of the chapel constitutes the most historic building substance of the chapel, the original outline of the 11th century building is still recognisable nowadays.

The church of the Holy Trinity in Oldenzaal crown on the extensive oeuvre of architect Wolter te Riele

Zeno Kolks and Ben Kooij

Wolter te Riele Gzn. was born in Deventer on 8 September 1867. He was the son of the architect – initially carpenter – Gerhardus te Riele Wzn. (1833-1911). The Te Rielees descended from a family of Deventer carpenters. Wolter received his training at his father's, with whom he collaborated until 1902, at the St Lucas school in Gent, Belgium (1886-1889) and at the famous church builder's P.J.H. Cuypers (1889). In the early 20th century he established himself as an independent architect in Deventer, where he stayed until 1912. From 1912 to 1918 he had an office in Nijmegen, in 1918 he stayed in Deventer again for approximately five months and from 28 August 1918 he lived and worked in Utrecht. He died there on 13 February 1937. Between 1901 and 1935 more than eighty churches and parts of churches were executed after his design. In addition, he restored twenty churches. The oeuvre can be classified into three periods: an initial phase (1901-appr. 1911), an intermediate phase (appr. 1911-appr. 1915) and his later work (appr. 1915-1935).

Te Riele jr. started in the tradition of neo-Gothic, but from the very beginning, unlike the verticalism customary in that style, he aimed at placing the columns or pillars as far removed from each other as possible so that the faithful would have as unhindered a view of the main altar and pulpit as possible. For this purpose he applied the bound system without in-between pillars. All his life the architect remained faithful to churches with more than one aisle and brick vaults, although the open roof had become the rule in Roman-Catholic church architecture after the first World War. Te Riele adapted himself to the new ideas by leaving all his churches unplastered, internally as well, from approximately 1920 onwards. Especially in his late work he uses corbelled bricks in a restless manner; this restless character of his work is in sharp contrast to the restful work of Kropholler.

The monumental Holy Trinity church in Oldenzaal from 1929-1930 is one of his last churches. This unprotected masterpiece distinguishes itself by the frequent application of symbolism, which had become unusual in those days.

AUTEURS

Dr. C.J.C. (Lotty) Broer studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde daar in 2000 op een studie naar de vroegste kloostergeschiedenis in het bisdom Utrecht. Ook publiceerde zij over de positie van de vrouw in de Middeleeuwen en de ontginningsgeschiedenis van Eemland. Zij is werkzaam op een advocatenkantoor.

Dr. M.W.J. (Martin) de Bruijn studeerde rechten in Tilburg en promoveerde in 1994 aan de UvA op de jurisdictie over onroerend goed in de stad Utrecht in de Middeleeuwen. Hij is werkzaam als historisch ondernemer en publiceert regelmatig over monumenten en topografie, rechtsgeschiedenis, kerkelijke geschiedenis en sociaal-economische geschiedenis. Broer en De Bruijn doen sinds enkele decennia samen onderzoek naar de vroegste kerkelijke geschiedenis van Utrecht. Hiernaast hebben zij ter gelegenheid van de millenniumwisseling geschreven over het leven in het jaar 1000 en in 2002

over de gevolgen van de Guldensporenslag in de Noordelijke Nederlanden, naar aanleiding van de zevenhonderdjarige herdenking van deze veldslag.

Dr.-Ing. Barbara Perlich is architect en bouwhistorica. Zij schreef een proefschrift over middeleeuwse baksteenbouw in Europa en deed onderzoek naar de dom van Erfurt. Ze is verbonden als assistent aan het Fachbereich für Bau- und Stadtbaugeschichte van de Technische Universität Berlin.

Dr. Gabri van Tussenbroek was tussen 2001 en 2005 als postdoc-onderzoeker verbonden aan de Technische Universität Berlin. Sinds oktober 2005 werkt hij als stedelijk bouwhistoricus bij het Bureau Monumenten & Archeologie van de gemeente Amsterdam.

Drs. Zeno Kolks behaalde in 1974 zijn doctoraalexamen kunstgeschiedenis. Van 1974 tot 1976 was hij medewerker van de culturele raad (nu: kunst en cultuur) Overijssel in Zwolle. Vervolgens was hij in de periode 1976-1997 conservator van het Rijksmuseum Twenthe in Enschede. Daarna was hij enkele jaren projectmedewerker van het Environ (nu: Twentse Welle) in Enschede (1997-2000). Vanaf 2001 is hij medewerker van het Gelders Oudheidkundig Contact (nu: Gelders Erfgoed) in Zutphen. De auteur heeft zich in het bijzonder beziggehouden met oude en nieuwe kerkgebouwen en met schilderkunst van de 17de tot en met 20ste eeuw. Beide onderzoeksterreinen betreffen het Oost-Nederlandse en aansluitende Duitse gebied.

Ing. Ben Kooij is sinds 1981 als bouwhistoricus in dienst bij de RDMZ. Ruim twaalf jaar heeft hij bouwhistorisch onderzoek verricht voor delen van de *Geïllustreerde Beschrijving in de reeks De Monumenten van Geschiedenis en Kunst*. Kerkenonderzoek maakte een belangrijk deel uit van dit werk. Vervolgens heeft hij enkele jaren gewerkt voor het *Restauratievademecum*. Voor deze veelzijdige en veelomvattende uitgave schreef hij i.s.m. B. Olde Meierink het boekje *Fruitmuren in Nederland, RV bijdrage 17*. Vanaf 1994 tot de voltooiing in 2006 werkte hij mee aan het 12-delige overzichtswerk *Monumenten in Nederland*. Bij de nieuwe Rijksdienst Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten is hij aangesteld als specialist bouwhistorie bij de sector Kennis Erfgoed, afdeling Gebouwd Erfgoed.

Per 31 december 2001 werd de 100^e jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de 100 jaargangen van het Bulletin op digitale wijze – een DVD – toegankelijk te maken.

DVD MET 100 Jaargangen van het Bulletin, 27.000 bladzijden!

■ afbeeldingen ■ registers ■ indexen ■ nieuwsbrieven

Het zoekmechanisme is simpel. Teksten duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over.

Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, de monumentenzorg en de archeologie!

Niet-alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang, dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd.

De DVD '100 jaar KNOB-Bulletin' is van groot nut voor:

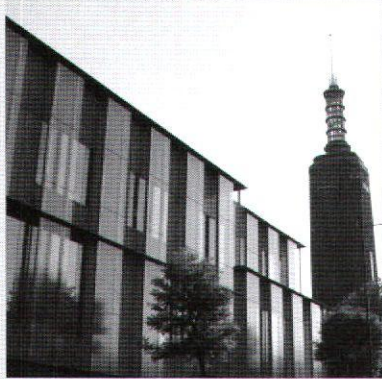
■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CD-rom uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

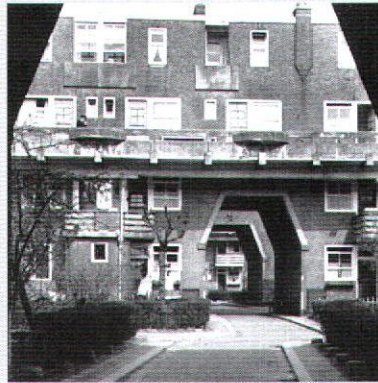
De DVD kan bij de KNOB worden besteld door overmaking van 45 euro op 140380 t.n.v. KNOB onder vermelding van 'DVD' met adres van toezending of via telefoonnummer (020) 421 24 97 of fax (020) 421 30 29 en via e-mail: knob@wxs.nl.

“Het aantrekkelijke van het hedendaagse ontwerpen is de mogelijkheid om architectuur te maken die geworteld is in het alledaagse, voortkomt uit de overlevering van diverse culturen en tegelijkertijd een antwoord biedt op uiteenlopende wensen binnen de veelkleurige samenleving. In de visie van Molenaar & Van Winden *architecten* is hedendaagse architectuur volgzaam maar ook vermetel, vrij in keuze van expressie en sfeer: Free Style”

Restauratie

Museum Boijmans, Rotterdam
in samenwerking met Walraad architecten

Justus van Effen, Rotterdam
in samenwerking met Heblly Thenuissen architecten

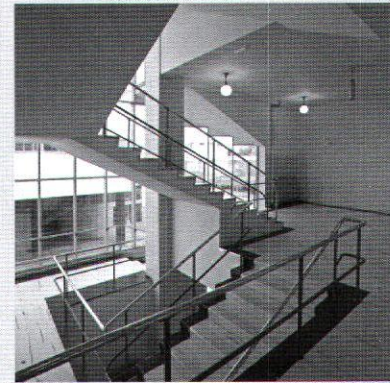
Sterrewacht, Leiden
in samenwerking met Veldman + Rietbroek architecten

Huis Sonneveld, Rotterdam

Chabot Museum, Rotterdam

Kantoor Van Nelle, Rotterdam

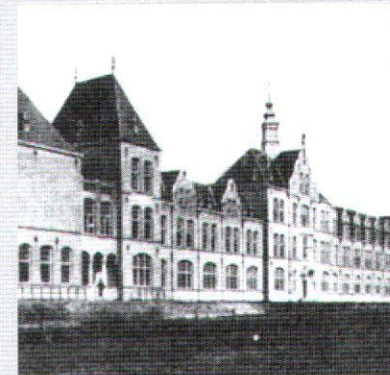
Renovatie / herbestemming

Ons Gebouw, Hilversum

Onder de Linden, Arnhem

Gebouw Mijnbouwkunde, Delft

Molenaar & van Winden *architecten*

Richtlijnen voor auteurs Bulletin KNOB

Het Bulletin KNOB publiceert bij voorkeur (ver)nieuw(end) onderzoek dat degelijk onderbouwd, aanschouwelijk geïllustreerd en niet eerder gepubliceerd is. Indien het concept ook bij andere tijdschriften wordt aangeboden, vernemen wij dat graag. Als richtlijn voor een gemiddeld artikel geldt een maximum van 8000 woorden (inclusief noten) met tien tot vijftien afbeeldingen. Een voorstel bestaat uit de volgende onderdelen:

1. Een pakkende titel die de lading dekt, eventueel een ondertitel, de naam van de auteur(s)* volgt direct daaronder;
2. De tekst van het artikel, platte tekst in één lettertype, zonder inspringingen, afkortingen of afbrekingen met doorlopend genummerde eindnoten (gebruik de eindnotefunctie van Word en volg de gebruikelijke opzet van dit tijdschrift);
3. Een genummerde lijst met bijschriften van de afbeeldingen;
4. Genummerde kopieën van de illustraties. Na acceptatie van het artikel vragen wij spoedig om origineel materiaal van goede (reproduceerbare) kwaliteit en vrij van rechten. Doorgaans worden de illustraties zwart-wit afgebeeld, tenzij er een speciale reden is om kleur te gebruiken. Illustraties mogen op een aparte cd-rom worden aangeleverd waarbij dezelfde eisen gelden;
5. Een bondig CV, te beginnen met titel(s), voorletters of voornamen en naam van de auteur –afzonderlijke cv's indien er sprake is van meer auteurs- en in enkele zinnen iets over de achtergrond/opleiding en huidige werking van de auteur. Indien gewenst, kan hier uw contact- of E-mail adres aan toegevoegd worden;
6. Een samenvatting van maximaal 300 woorden om door ons in het Engels te laten vertalen, voorzien van titel en naam van de auteur, waarin het onderwerp, de vraagstelling en de gevolgde aanpak (methode) puntig naar voren worden gebracht;

AANDACHTSPUNTEN

- Gelieve de tekst in paragrafen te verdelen en die te voorzien van tussenkopjes;
 - Vanuit de tekst kan als volgt naar een afbeelding verwezen worden (afb. 1), vóór een komma of punt aangeven, terwijl een noot altijd **achter** de punt staat;
 - Het Bulletin KNOB hanteert **geen** afzonderlijke literatuurlijst;
 - Eindnoten op een nieuw blad, voorafgegaan door het woord **Noten**;
 - Verander geen standaardmarges in Word;
 - *Cursief* als zodanig invoeren, te gebruiken voor boek- of tijdschrifttitels en citaten;
 - Citaten mogen ook tussen dubbele aanhalingstekens (maar niet beide, dus *cursief* of dubbele aanhalingstekens), citaten daarbinnen tussen enkele aanhalingstekens;
 - Enkele aanhalingstekens voor een uitdrukking, vakterm, e.d.;
 - Opsommingen –zoals deze- eindigen met;
 - De 'ik-vorm', uitroepstekens en superlatieven zoals 'uiterst bedenkelijk' vermijden;
 - Eeuwen liever voluit: negentiende eeuw; getallen tot en met 20 voluit schrijven;
 - Denk aan het koppelstreepje in 'negentiende-eeuwse' architectuur;
 - Anders dan in het CV in de tekst, noten en bijschriften geen titels opnemen (tenzij daar historische redenen voor zijn). Het is namelijk lastig om consequent te zijn. Gelieve bij de vermelding van personen (zeker de eerste keer) de voorletters volledig weer te geven, eventueel tussen haakjes het geboorte- en sterfjaar;
 - Bronteksten, lijsten van bewoners, e.d. kunnen als afzonderlijke bijlage worden toegevoegd;
- Het is mogelijk om de kopij tekst op een cd of via de E-mail bij de hoofdredacteur (d.de.vries@racm.nl) aan te leveren (afbeeldingen s.v.p. niet per mail, zie hierna).

VERWIJZINGEN IN DE NOTEN (DIE ACHTER DE TEKST VOLGEN, MET EINDNOTEFUNCTIE VAN WORD)

- Bronnen worden als volgt omschreven: Auteur (eerst voorletters, dan achternaam, zoals vermeld op de titelpagina; idem bij volgende auteurs), bij meer dan 3 auteurs slechts de eerste vermelden, gevolgd door e.a.), *titel publicatie cursief*, plaats jaartal (eventuele bijzonderheden zoals: serie waarin de uitgave verscheen; catalogus tentoonstelling; doctoraalscriptie en dergelijke);
- Tijdschriftartikelen worden als volgt genoteerd: auteur, voorletters of voornamen, 'titel artikel', *naam tijdschrift cursief* jaargangnummer (jaartal) afleveringsnummer, paginanummer(s). Dit tijdschrift wordt

in de noten als *Bulletin KNOB* vermeld;

Voorbeelden:

1. A. van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1940*, Rotterdam 1997.
2. R. Meischke, 'Het Amsterdamsche fabrieksambt van 1595-1625', *Bulletin KNOB* 93(1994), 100-122.
3. Van der Woud 1997 (zie noot 1), 558 [dit 'zie noot' alleen bij veel/ onoverzichtelijke noten]

- Als een tijdschrift de jaargang doorpagineert, dan volstaat het vermelden van de bladzijde(n) of kolommen, zo niet, dan moet ook het nummer van de aflevering worden gegeven;
- Een publicatie die voor de tweede en volgende keer wordt aangehaald, wordt vermeld als Auteursnaam jaartal publicatie (eventueel met extra verwijzing; zie noot x), pagina;
- Naar bladzijde(n) wordt verwezen **zonder** p of pp.; de bladzijdenummers altijd volledig vermelden (124-125 en niet 124-25);
- Is publicatiejaar en/of publicatieplaats niet vermeld dan wordt volstaan met z.j. en/of z.p.l. Zijn deze gegevens bekend uit andere bron dan worden zij vermeld [tussen vierkante haken];
- Als een tweede of latere druk is geraadpleegd, vermeld dan tussen vierkante haken wanneer de [eerste druk] verscheen;
- Voor verwijzing naar archieven is de notatie: Naam instelling, plaats (indien deze geen deel uitmaakt van de instellingsnaam), naam archief, inventarisnummer(s).

ILLUSTRATIES

Het is van groot belang dat hoogwaardige zwart/wit afdrucken van illustraties worden aangeleverd, bij voorkeur in afdrucken op formaat 18 x 24 cm. Het is in de regel ook mogelijk om illustraties digitaal aan te leveren, die zijn gescand op een resolutie van tenminste 300 dpi, bij voorkeur op een formaat van 18 x 24 cm in JPEG. Scans uit boeken zijn, vanwege het risico van dubbelrastering, niet toegestaan. De kosten voor het vervaardigen van afbeeldingen, alsmede de eventueel verschuldigde vergoedingen voor het gebruiksrecht van illustraties, kunnen in de regel niet bij de redactie van het *Bulletin KNOB* worden gedeclareerd. Overigens kunnen talrijke instellingen tegenwoordig ontheffing verlenen voor de kosten van het gebruiksrecht van illustraties uit hun verzamelingen en stelt de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten Zeist ten behoeve van publicatie in het *Bulletin* gratis foto's of scans beschikbaar, mits deze tijdig worden besteld.

BIJSCHRIFTEN ILLUSTRATIES

- Bijschriften dienen beperkt te blijven tot de noodzakelijke informatie. In sommige gevallen is extra informatie in bijschriften te prefereren boven storende uitwijdingen in de lopende artikellekst;
- Volgorde: Plaats, adres, naam van het gebouw of object, precisering locatie en beschrijving, datering, ontwerper/architect/maker/kunstenaar (indien van toepassing), tussen haakjes: (bron/verblijfplaats, naam fotograaf, datum opname). Indien een gebouw niet meer bestaat, wordt dit vermeld. Eventuele volgende bijschriften van hetzelfde gebouw/object, mogen beknopter zijn;
- Bijschriften worden niet afgesloten met een punt.

VOORBEELDEN VAN BIJSCHRIFTEN:

- Afb. 2. Kampen. Oudestraat 119, Het Oude Vleeshuis, na restauratie in 1939 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1960)
- Afb. 10. Tekening gevel Oude Vleeshuis met daarin de onderlinge verhoudingen aangegeven (tekening R. Stenvert op basis van opmeting A.A. Kok, 1994)
- Afb. 151. Den Haag. Lange Voorhout 15, interieur van Pulchri Studio, (foto A.J. van der Wal, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1999)
- Afb. 267. Rotterdam, Delftse Poort, zuidgevel. Kopergravure door B. Mourik, ca. 1773 (Gemeentearchief Rotterdam)
- Afb. 5. De restanten van het kasteel van de Heren van Amstel (dertiende

eeuw), zoals aangetroffen in de bouwput. Amsterdam, Noord-Zuidlijn metrotunnel, opgraving Afdeling Archeologie, Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam (foto A. Staartjes, Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, 2006)

BEHANDELING VAN VOORSTELLEN VOOR ARTIKELEN

* Indien de auteur dat wenst, kan er anonieme beoordeling plaatsvinden. Er dienen dan twee exemplaren van het concept ingeleverd te worden: Een exemplaar zonder de naam van de auteur en een dat op de eerste pagina bovenaan de naam (en instelling of adres, woonplaats) van de auteur en andere contactinformatie (telefoon, E-mail) bevat die alleen bij de hoofdredacteur bekend is.

Binnengekomen voorstellen worden aan twee deskundigen ter beoordeling voorgelegd, die binnen twee maanden na ontvangst hun reactie, opmerkingen, advies en/of commentaar aan de hoofdredacteur bekend maken. Vervolgens neemt de hoofdredacteur contact op met de auteur en bespreekt de mogelijkheden tot plaatsing in het *Bulletin*.

Bij plaatsing van een artikel heeft een auteur recht op ten minste vijf overdrucken.

Bij eventuele vragen kan contact worden opgenomen met de hoofdredacteur prof.dr Dirk J. de Vries. Zie hiervoor het colofon in elk nummer van het *Bulletin KNOB*.

BOEKBESPREKINGEN

Boekbesprekingen worden op verzoek van de boekredacteur van het *Bulletin KNOB* geschreven en worden binnen drie maanden na ontvangst van het boek ingeleverd. Na plaatsing mag de recensent het boek houden en men heeft recht op twee overdrucken van het betreffende Bulletin.

Slechts bij hoge uitzondering en alleen na overleg met de boekenredacteur, is het mogelijk een bespreking/recensie te leveren die meer dan **1500 woorden** telt. Noten blijven achterwege.

Een boekbespreking wordt voorgegaan door de relevante gegevens van het boek in de volgorde: auteur, *titel van het boek*, plaats van uitgave en uitgever, datum, aantal pagina's, aantal illustraties z/w en kleur, ISBN en prijs in EURO, en afgesloten met een wittregel, gevolgd door de voorna(a)m(en) en achternaam van de recensent.

Bij een kritische, overwegend negatieve bespreking kan de boekredacteur de auteur van de publicatie gelegenheid geven een beknopte reactie te schrijven die dan samen met de recensie wordt geplaatst.

Potentiële recensenten kunnen zich met een voorstel tot het recenseren van een recent verschenen publicatie melden bij de redacteur recensies, dr. F.H. Schmidt. Zie hiervoor het colofon in elk nummer van het *Bulletin KNOB*.

KNOB

Deze rubriek bevat berichten van het bestuur, zoals jaarverslagen, jaarredes van de voorzitter en verslagen van studiedagen. Wat dat laatste betreft kunnen deelnemers/leden zich ook als vrijwillige verslaglegger aanmelden bij het bestuur of bij het bureau van de KNOB (omdat de menskracht om dit te doen veelal ontbreekt).

In deze rubriek kan ook een in-memoriam van een overleden lid of belangrijke persoon geplaatst worden. Verzoeken te signaleren welke rol die persoon heeft gespeeld op de terreinen van wetenschap, publicatie, monumentenzorg en KNOB.

MONUMENTENZORG EN ARCHEOLOGIE

Deze rubrieken zijn bedoeld voor nieuws, korte berichten voorzien van slechts enkele afbeeldingen (denk daarbij ook aan de bijschriften). Men kan bijzondere vondsten presenteren, standpunten ten aanzien van wetenschap en politiek uitdragen, veranderingen in wetgeving en ontwikkelingen in de samenleving signaleren, etc.

De naam van de auteur wordt achter het stuk vermeld en er hoeft geen CV of samenvatting te worden ingeleverd. Over het algemeen worden deze berichten in een lopend nummer geplaatst, in tegenstelling tot artikelen die een langere voorbereiding vergen en waarvan publicatie afhankelijk is van de samenhang met andere bijdragen.

